

Bengt Åhsberg

Pronazismen i Sverige under 1930-talet

Ideologiska och mentalitetsmässiga grunder

1

De nazistiska partierna i Sverige hade föga framgång vid riksdagsvalen, de uppnådde endast omkring 1,5 procent. Ändå har den samlade forskningen visat att det var ett förhållandevis stort antal, som utan rösta på något av dem, uttryckte sympatier för Nazityskland och nazistiska värderingar. Detta gällde särskilt överklass och medelklass och var mest påtagligt inom militären bland officerare och underbefäl, men också högkyrkliga och liberalteologiska riktningar inom svenska kyrkan hade en pronazistisk inställning.¹ Många konservativa svenskar uttryckte också sin uppskattning av att Hitler återupprättat Tysklands makt och myndighet.

Hur skall man då förklara dessa sympatier och ställningstaganden? Ty även om nazisternas brott och vidrigheter till alla delar inte avslöjades förrän vid krigsslutet, har vi i vår tid svårt att förlika oss med den utbredda tyskvänligheten med dess sympatier för nazismen och dess idéer och föreställningar, särskilt med tanke på att nazisternas brutalitet, övergrepp och våldsdåd mot judar och andra icke önskvärda i det tyska samhället började redan efter maktövertagandet och inte var obekanta utan väl kända ting. Skall man då utifrån ett hermeneutiskt angreppssätt försöka förstå? Är inte risken i så fall att man hamnar i ett moraliskt dilemma? Gunnar Richardson, som tar upp detta problem i sin bok *Beundran och fruktan* anser inte det, om man klargör att med förstå inte avses att man tolererar och accepterar utan i stället söker efter förklaringar och orsaker.² Till denna uppfattning är det inte svårt att ansluta sig.

När man skall försöka förklara historiska händelser och förlopp finns alltid risken att analysen blir färgad av anakronistiska värderingar. Man dömer lätt när man sitter med facit i hand. Ett av Göran B. Nilsson rekommenderat tillvägagångssätt för att undvika att hamna i denna fallgrop är att tillämpa metodn att skriva historia framlänges. Detta innebär att man vid en analys av ett historiskt skeende har att utgå från de perspektiv, handlingsalternativ och värderingar, som gällde vid den aktuella tidsperioden.³ Om man med utgångspunkt från denna metodregel vill söka förklaringar och orsaker till varför man inom de nämnda samhällsgrupperna, utan att vara ansluten till någon nazistisk organisation, ändå attraherades av den nationalsocialistiska ideologin, samt visade förståelse och ut-

BENGT ÅHSBERG

tryckte sympatier för Nazi-Tyskland och den nazistiska nyordningen, måste man således undersöka den aktuella tidens värderingar, föreställningar och attityder, inte alltid explicit uttalade eller formulerade. Det handlar då om tankegodis av lång varaktighet, som sträcker sig utöver ideologier och partier, och som delades av ett stora kollektiv. Därmed är vi inne på begreppet mentalitet och med det mentalitetshistoria, som förknippas med traditionen och kretsen kring den franska tidskriften *Annales*.

Om mentalitet och om hur begreppet kan användas i historisk forskning har Anders Florén och Mats Persson skrivit en uppsats i tidskriften *Lychnos*, 1995. Till skillnad från vetenskap och ideologi, det senare begreppet kan beskrivas som ett system av idéer, föreställningar och värderingar främst inom politik och knutna till en social grupp i syfte att legitimera gruppens handlingar i samhället, ger man begreppet mentalitet en vidare och diffusare innebörd. Medan således en ideologi beskrivs som ett system av tydligt formulerade och mer eller mindre genomtänkta idéer, som grundar sig på ett logiskt och rationellt tänkande, har mentalitet mer med attityder att göra. Mentaliteterna rör sig på ett annat plan, men inom samma område som ideologier. Det rör sig om omedvetna föreställningar, dvs. i motsats till egentliga idéer står mentaliteterna inte i fokus för medvetandet, i den normala mentala verksamheten är de förutsatta och därför i viss mening förmedvetna.

Mentaliteterna har också egenskapen att de gäller för stora kollektiv av skilda slg. De kan gälla sociala klasser, men också för hela kulturer. När normer och föreställningar delas av alla inom kollektivet får mentaliteterna en ställning av oreflekterat sunt förnuft. De är också trögrörliga, har lång varaktighet (la longue durée) och sträcker sig följaktligen över längre tidsperioder.

Även om, som anförts, mentaliteterna rör sig på en annan nivå än ideologier och vetenskap, är mentaliteter å ena sidan och ideologier och vetenskap å den andra beroende av varandra och påverkar varandra ömsesidigt. Mentaliteter påverkas också av sociala rollstrukturer, handlingar och beteendemönster. Florén/Persson tar också upp frågan om hur de uppstår och reproduceras.

Mentaliteten ingår, framhålls det, i en social enhet, där ”elementer formar och utvecklar varandra”. En förutsättning för att förstå idéer, ideologier samt sociala roller och beteendemönster är att man har kunskap om mentaliteten. Detta gäller också omvänt. Mentaliteterna kan inte förstås och förklaras om man inte känner till de andra omständigheterna.

Vad gäller idéer, ideologier och vetenskap baseras de till en del på normer och föreställningar som tillhör mentalitetsplanet, dvs. de är till sin natur omedvetna eller förmedvetna. De är betydelsefulla, därför att de utgör bakgrund till idésystem av olika slag. Omvänt gäller också att tillämpning av olika idésystem, artikulerade, diskuterade, praktiserade etc. skapar, frambringar och förstärker de omedvetna mentaliteterna

Ovan framförda, kan enligt författarna, förklara hur mentaliteter, gemensam-

ma för stora kollektiv, skapas och reproduceras. Med hänvisning till Jacques Le Goff, en i dag framträdande representant för Annales-skolan, framhålles, att genom ”deltagande i samhällets eller den sociala gruppens vardagliga och fasta praktikformer reproduceras mentaliteterna”. Detta innebär, att samtal, berättelser, idéer och handlingar, som i sig innesluter vissa försanthållanden och normer, via en vardaglig och oreflekterad praxis sjunker ner på ett förmedvetet plan. Detta gör, att mentaliteterna rör sig på en vardaglig och automatisk medvetandenivå och att de har en bismak av oreflekterade attityder och beteenden.⁴

Annales-skolans historiker har till största delen behandlat ämnen före franska revolutionen. Därigenom har man också velat belysa, relativisera och historisera vår egen moderna tids historia.⁵ Men undersökningar om och fastställande av mentaliteter torde också kunna användas inom nutidshistorien för att förstå och förklara händelser, skeenden, idéer och uppfattningar. Vad gäller det långa tidsperspektivet har Sven Tägil betonat vikten av att även sätta in samtiden i ett historiskt perspektiv för att på så sätt bättre förstå vår tids historia och göra den begriplig.⁶

Olika förklaringar har i skilda sammanhang framförts varför ett så relativt stort antal inom överklass och medelklass utan att rösta på något av nazistpartierna, ändå attraherades av de nationalsocialistiska idéerna och uttryckte sympatier för Nazi-tyskland och den nazistiska nyordningen. Någon sammanfattande helhetsbild har dock inte getts. Denna uppsats är ett försök att, utifrån mentalitetshistoriska begrepp ge en sådan. Syftet är således, att med utgångspunkt från följande teman, den långvariga svenska tyskorienteringen, antisemitismen, rysskräcken och i dess förlängning kommunistkräcken, försöka synliggöra förekommande mentaliteter och attityder under 1930-talet, beskriva deras framväxt, långvarighet och kollektiva dimension, samt utifrån ett sådant perspektiv söka förklaringar till denna inställning. Även synen på demokratin samt tillämpningen av neutralitetsdoktrinen torde ha haft betydelse i sammanhanget och kommer därför också att tas upp. Vad gäller redogörelsen för dessa teman anser jag begreppet mentalitet mindre gångbart och föredrar termen politisk kultur.

2

Tyskvänligheten i Sverige under 1930-talet har sin grund i ett sedan decennier tillbaka existerande tyskt inflytande inom skilda samhällsområden som utbildning, vetenskap, kultur, ekonomi och militärväsen.

Framväxten av orienteringen mot Tyskland hade sin upprinnelse i utrikespolitiken i början av 1870-talet, då en omläggning av den genomfördes. Samtidigt som de traditionella förbindelserna med Frankrike försvagades, orienterade man sig mot den nya stormakten i söder, som vid denna tidpunkt framstod som en attraktiv bundsförvant, främst som stöd mot en befärad rysk expansion mot de norska isfria hamnarna vid atlantkusten. Nyorienteringen befrämjades av Oskar

BENGT ÅHSBERG

II, som hade ett stort inflytande på den svenska utrikespolitiken. De utrikespolitiska skälen var förvisso avgörande, men kungen liksom den svenska överklassen såg i Tyskland ett pålitligt värn för de konservativa värden man omfattade i en tid av oro och omstörtningar. Men även bland liberaler var sympatierna för Tyskland stora. Detta kom till uttryck inom den liberala tidningspressen, där sympatierna för Bismarck och Tyskland tydligt framträdde. I spetsen för denna tysktillvändhet gick *Dagens Nyheter* och *Göteborgs handelstidning*, där bl.a. Viktor Rydberg sjöng pangermanismens lov. Föreställningen om en ras- och blodsgemenskap kommer till uttryck i hans strof:

....av ariskt blod, det renaste och bästa till svensk jag föddes av en vänlig norna.⁷

Den utrikespolitiska kursändringen följdes av en omorientering inom andra samhällsområden och det tidigare franska inflytandet kom gradvis att ersättas med ett motsvarande tyskt. Opinionsförändringen gällde främst opinionsbildande grupper som akademiker och militärer, men den kom också till uttryck inom borgerskapet och den borgerliga pressen. Särskilt stort var det tyska inflytandet inom forskning och utbildning, vilket var en följd av en kraftig forskningsexplosion i slutet av 1800-talet vid tyska universitet och högskolor. Inte bara i Sverige utan även i flera andra länder framstod Tyskland som det ledande landet inom humaniora, teologi och inom samhällsvetenskaperna.⁸ För svenska teologer och lekmän var Tyskland lutherdomens hemland och facklitteratur och uppbyggelseböcker kom huvudsakligen från Tyskland. Vad gällde konfessionella frågor och vetenskaplig metodik var man också ensidigt tyskinriktad.⁹ Även på juridikens område var det tyska inflytandet stort. Det var vanligt att forskarkarriären inleddes med att man vistades vid ett eller flera tyska universitet under ett halvår eller ett år för att skola sig i civilrättslig metodik och juridiskt tänkande. Jan-Olof Sundell har visat att svenska juristers metod samt deras sätt att tänka och argumentera starkt influerats av den tyska rättsvetenskapen, ett inflytande som han menar är påtagligt även i dag. Den högre tekniska utbildningen hade också Tyskland som förebild. Ambitionen att höja dess vetenskapliga status gick tillbaka på motsvarande tyska ambitioner. Humanister, naturvetare och medicinare hade också livliga kontakter med Tyskland.¹⁰

Det tyska språket dominerade helt inom den högre utbildningen. Det förhöll sig t.o.m. så att avhandlingar i engelsk och fransk språkforskning publicerades på tyska. Tyska var ju också fram till andra världskrigets slut första utländska språk vid läroverken. Studieresor till utlandet inom de flesta ämnesområden gick huvudsakligen till Tyskland. 75% är en siffra som nämns i sammanhanget. Göran Andolf har i en undersökning visat att denna starka bindning till Tyskland inom det kulturella området gällde under hela mellankrigstiden.

Ernst Norlind ger i följande citat uttryck för hur man i Sydsverige upplevde banden med den tyska kulturen.

För mig och min generation var Tyskland bildningens land framför alla andra.

Tyska var kulturspråket, som vi lärde oss först av alla språk i skolan. Alla de läroböcker jag studerat vid universitetet var skrivna på tyska, de stora klassiska lärdomsboken var tyskar – Mommsen och Wilamowitz-Moellendorff! – Vid historieföreläsningarna hänvisades det alltid till Ranke. Och när vi skulle tänka oss jättarna i diktens rike, så var det alltid Goethe och Schiller. Vi lärde oss många Gothedikter utantill, och Faust – vad kunde gå upp mot Faust? Eller fanns det något skönare i diktens värld än Über allen Gipfeln? Tyska folket måste stå över alla folk.¹¹

Även den militära organisationen hade tyska förebilder. Till detta bidrog i hög grad den tyska segern i 1870–71 års fransk-tyska krig. Svenska officerare studerade vid tyska krigshögskolor och flertalet studieresor gick till Tyskland. Förbindelserna med Tyskland var av en sådan omfattning och intensitet, som endast förekommer mellan allierade stater, vilket förklarar den uppfattning som rådde bland militärer, nämligen att Tyskland kunde räkna med Sverige som bundsförvant i ett framtida krig.

Inom det svenska borgerskapet såg man med beundran på Tysklands materiella och ekonomiska framgång. Dess utlandskontakter var också i den mån sådana förekom riktade mot Tyskland. Under åren för första världskriget kan man avläsa det starka tyska inflytandet i den borgerliga svenska opinionens följsamhet med den tyska. Den tyska uppfattningen att anfallet mot Belgien var en nödvändig försvarshandling godtogs utan förbehåll. Detsamma gällde det tyska ubåtskriget.¹²

Även i skolböckerna avspeglas sympatier och ställningstaganden för Tyskland. Som exempel kan nämnas *Nya tidens historia. Lärobok för gymnasiet och därmed jämförliga läroanstalter* (uppl. 1916–37.) av O. Johnsson. Här beskrivs vid tiden före första världskriget Centralmakterna som ett bålverk för freden och ententen (England, Frankrike, Ryssland) framställs som riktad mot Tyskland. Om tyska expansiva aspirationer nämns inget. Andra exempel på partiskhet för centralmakterna, närmast till Tysklands förmån, påträffar man i *Lärobok i nya tidens historia för allmänna läroverkens högre klasser* (uppl. 1879–1929) av Pallin, Boëthius, Jakobson. Vid beskrivningen av orsakerna till första världskriget fritas Tyskland från skuld. Som en orsak anges fruktan och avund för Tysklands militära maktställning. En annan är Frankrikes revanschlystnad för förlusten av Alsace och Lorraine i fransk-tyska kriget 1870–71. Vid skildringen av krigets förlopp framträder samma partiska anda. Det talas om tyskarnas ”ärorika bragder” på haven och om att tyskarna förlorade sina kolonier ”rots tappert motstånd”. Tysklands nederlag förklaras vara en följd av bundsförvanternas kapitulationer och brister i ”hemlandets moraliska styrka”, vilket ledde till krigsrötthet och upprorsanda.

De underbara segrarna, den fasta statsordningen och den nationella sammanhållningen hade gett tyska folket kraft att under fyra år uthärda hungerblockadens lidande, men dessa hade dock till slut verkat undergrävande, och då segerlyckan svek, uppstod en allmän förtvivlan som gav plats åt revolutionära stämningar.¹³

Det är således den tyska uppfattningen, att Tyskland ej var militärt besegrat, men

BENGT ÅHSBERG

förlorade kriget på grund av hemmafrontens svek, den s.k. dolkstötslegenden, som återges i läroboken. Liknande framställningar med skilda nyanser av partiskhet till förmån för Tyskland förekommer i de flesta läroböcker i historia under 1900-talets första decennier.

Den ovan skildrade tyska påverkan inom olika områden av svenskt samhällsliv från senare delen av 1800-talet och framåt lade således grunden för den anmärkningsvärt stora tyskvänligheten i Sverige under första världskriget och var särskilt dominerande inom högern.

Längst i tyskvänlighet gick man i de s.k. aktivistkretsarna, dvs. de som förordade en aktiv neutralitetspolitik till Tysklands förmån, där de flesta tillhörde högern, men bland dem fanns också liberaler och socialdemokrater, av vilka de flesta tillhörde socialbyråkratin och andra administrativa verksamhetsområden. Gemensamt för dessa var att de hyste en stor beundran för den tyska socialpolitiken och den tyska administrativa effektiviteten.¹⁴ Sympatier för Tyskland bland socialdemokrater hade också samband med den påverkan tysk socialdemokrati haft på den svenska socialdemokratins utveckling. Vid SAP:s första kongress, 1889, då partiet konstituerades, betraktades det tyska Gotha-programmet som partiets program. Det första svenska partiprogrammet, som i huvudsak var författat av Axel Danielsson, var också tyskpåverkat, det hade det tyska Erfurt-programmet som förebild.¹⁵ I den starka svenska reaktionen på Versaillesfreden med de för Tyskland hårda fredsvillkoren, som även fördömdes av vänstern, kom också tysksympatierna till uttryck. Det fanns inom svensk opinion en allmän förståelse för det tyska motståndet och för de tyska kraven på en revision av freden. Denna opinion var starkast inom högern men framträdde även inom andra partier inte minst inom socialdemokratin, då Tyskland nu fått en demokratisk författning. I resolutioner och tidningsartiklar fördömdes segrarmakternas diktat och krav.¹⁶ Särskilt framträdande var tysksympatierna inom Nationella ungdomsförbundet, en visserligen självständig organisation, som bildades 1915, men i praktiken fungerande som högerns ungdomsorganisation fram till 1934, då en brytning inträffade.¹⁷ Denna berodde enligt Sture Bolin på att förbundet på åtskilliga punkter ”ställde sig mer välvilligt till den tyska nationalsocialismens program än högern” samt på missnöje med partiets hållning i den rådande ekonomiska krisen.¹⁸ I flera artiklar i tidskriften *Nationell samling* uttrycks de starka känslorna för Tyskland. Härvidlag spelade pangermanistiska ideal en framträdande roll. Den germanska samhörigheten och den kulturella gemenskapen med Tyskland upplevdes starkt. Det var emellertid inte det Tyskland, som representerades av Weimarrepubliken, som sympatierna gällde, utan det var kejsartidens Tyskland man beundrade, och i vars författning man såg flera av sina konservativa ideal förverkligade. I det sammanhanget uttrycker också Sture Bolin sin uppskattning av det extremkonservativa tysknationella partiet. Han skildrar det som ett parti med ett skarpt och stridslystet formulerat monarkistiskt, nationellt, konservativt och antisemitiskt pro-

gram, och säger han, ”man må beundra detta parti, ty det är ett konservativt parti som i ideell övertygelse och agitatorisk kraft överträffar väl andra högerpartier i världen”. Även inom andra områden i samhället hade man tyska förebilder. Det gällde bl.a. den militära organisationen. I en artikel av Herbert Olsson, senare professor i teologisk etik med religionsfilosofi i Uppsala, glorifieras den tyska hären i känslosamma ordalag. ”Den ägde generaler utan like, goda officerare, vädisciplinerat manskap, väldig material. Och en vacker syn var det, när den stod med seger på de många fronterna”, heter det bl.a. Det tyska nederlaget och den tyska härens öde beklagas djupt; ”det tyska folket tvingades avstå det som var dess starkaste värn – hären –”. Bitterheten över Versaillesfreden och dess följder är stor. Artikeln utmynnar i en förtröstan och en önskan om att Tyskland åter skall resa sig, och att den tyska hären skall återuppstå och har följande häpnadsväckande slutkläm: ”Minnet av glänsande tyska segrar, härliga bragder, raska inhugg och täta salvor, det skulle då ånyo egga och driva. Ja, vi tro, att då skulle det tyska fäderneslandet vara räddat, då käcka soldater med vapen kunna värna om dess rätt”.¹⁹

Som framgått var svenskt samhällsliv inom olika områden under drygt ett halvt århundrade utsatt för tysk påverkan, vilket i sin tur ledde till att man blev alltmer tyskorienterad. Tyskland kom att framstå som en beundrad och föredömlig nation. Det rörde sig också som framgått om ett långvarigt förlopp.

Tyskorienteringen var inte knuten till något bestämt parti eller någon bestämd ideologi, det handlade om stora kollektiv, i det här fallet främst om överklass och medelklass. Den tyskvänliga diskursen, politiskt initierad, har, artikulerad, diskuterad och praktiserad, efter hand via en vardaglig och oreflekterad praxis sjunkit ned på ett förmedvetet plan och fått karaktär av mentalitet eller om man så vill en attityd med en bred förankring i de aktuella samhällsklasserna. Sett ur 1930-talets perspektiv och med den tidens glasögon var således bland de nämnda samhällsgrupperna en tyskvänlig inställning närmast en självklarhet. Det nazistiska maktövertagandet skapade förvisso problem. Att vara tysklandsvän och känna ett kulturellt släktskap med Tyskland behövde visserligen inte betyda att man var anhängare av nazismen, även om många också gav uttryck för politiska sympatier för den nazistiska regimen. Gränsen emellan var emellertid flytande. Det handlade, som Richardson framhåller, om en ganska bred gråzon. Det innebar också att man utifrån sin beundran av Tyskland, utan att vara nazist eller ens nazistsympatisör kunde hoppas på tysk seger. I varje fall var det helt opportunt att ge uttryck för sådan åsikt.²⁰ Trots kännedom om nazistregimens våldsdåd och övergrepp mot i första hand judar, ändrade man inte uppfattning, utan beundran för Tyskland fanns kvar. Detta torde ha att göra med att mentaliteter är trögrörliga. Det handlar om seiga strukturer. För flertalet skedde en omsvängning först i samband med krigsslutet, då nazisternas vidrigheter fullt ut avslöjades.

3

En fråga som man osökt ställer sig är varför våldet mot och diskrimineringen av judarna i Nazi-Tyskland inte i någon större omfattning upprörde eller engagerade den svenska allmänheten. Inga officiella protester framfördes mot Tyskland och inga uttalanden från regering eller riksdag, där behandlingen av judarna fördömdes, förekom, förutom vid ett enstaka tillfälle, nämligen vid Nationernas förbunds förbundsråds session i Genève, sommaren 1933, då den svenske utrikesministern Richard Sandler angrep den tyska raspolitiken, för att den genom att ”proklamera olikhet mellan människor förnekat folkförbundets principer”.²¹ Visserligen tog man i allmänna ordalag avstånd från förföljelserna, men inte sällan visades en viss förståelse för Tysklands hantering av det s.k. judeproblemet, då med antydningar om judarnas dominans inom olika områden i det tyska samhället.

Den svenska invandringspolitiken gentemot de judiska flyktingarna från Nazi-tyskland var avgjort restriktiv. Det fastslås att de förföljelser judarna utsattes för i Tyskland inte kunde åberopas som skäl för att komma in i Sverige. I utredningen som föregick 1937 års utlänningslag heter det bl.a.

Än mindre kunna de, som lämnat hemlandet därför att de på grund av sin ras eller eljest inskränks i sina försörjningsmöjligheter eller där känna vantrevnad, betraktas som politiska flyktingar. ...²²

Den svenska opinionen var också övervägande negativ till att ta emot judiska flyktingar. Vad gäller pressen var det endast i den kommunistiska och syndikalistiska samt i några socialdemokratiska tidningar och i vissa fackförbundstidningar, tillhörande LO, som en mera flyktingvänlig linje förordades. Några liberala tidningar gav visserligen uttryck åt sin indignation över den brutala förföljelsen av de tyska judarna och förklarade sin medkänsla, men hyste samtidigt allvarliga farhågor för att de landsflyktiga genom sitt stora antal skulle hota den svenska arbetsmarknaden. I en ledare i *Göteborgsposten* (lib) uttryckte man också oro för växande antisemitiska stämningar. *Stockholms-tidningen* och *Aftonbladet* samt högerpressen var entydligt flyktingfientliga. Fränast i sin polemik mot en flyktingvänlig politik var naturligtvis de nazistorienterade tidningarna. Rasistiska argument är vanligt förekommande. I *Helsingborgs Dagblad* kan man i ett angrepp mot en gemensam uppvaktning hos regeringen, hösten 1938, av flyktingvänliga organisationer läsa följande:

Finnes det verkligen någon anledning, att Sverige skall upplätas till en avstjälningsplats för individer, som äro så undermåliga, att de utmönstrade från Tyskland, förbjudas tillträde icke blott till de s. k. demokratiska stormakterna utan även till Sovjet.²³

Hösten 1938 vidtogs åtgärder för att stoppa en förväntad judisk flyktingström. Konkret tog sig detta uttryck i att Sverige tillsammans med Schweiz föreslog att ett J skulle stämplas in i tyska judars pass, en framställning som de tyska myndigheterna inte var sena att tillmötesgå.²⁴ Därmed kunde gränserna stängas. Kristallnat-

tens judepogrom i november 1939, som iscensattes av de tyska myndigheterna, medförde inte någon förändring av den svenska invandringspolitiken. Först 1942 kan man skönja en attitydförändring i flyktingpolitiken, men ej mer och då var det för sent.²⁵

I efterhand har det framhållits att man ingenting visste, men också att vad som hände i Tyskland var överdriven propaganda. Att det handlat om okunnighet har emellertid senare vederlagts. Man skulle för att citera Ingrid Segerstedt-Wiberg i en TV-intervju, bott väldigt långt bortom allfarsvägarna och ha varit utan tillgång till tidningar för att inte veta vad som pågick i form av judeförföljelser i Tyskland. Redan vid mitten av 1930-talet framgick det av utgivna böcker och artiklar i tidningar och tidskrifter att judarna utsattes för förföljelser och övergrepp.²⁶

Hans Lindberg har i sin avhandling *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941* (1973) framhållit den främlingsfientlighet som rådde i Sverige under 1900-talets första decennier som en starkt bidragande orsak till den svenska hållningen, och som tog sig uttryck i en allmän främlingsovilja, föreställningar om värdet av en ren ras (rasbiologin), antisemitism, nationalism, protektionism samt omsorg om den svenska arbetsmarknaden. Som Lindberg påpekar var dessa föreställningar invädda i varandra. En negativ inställning till utläningar innebar a priori en positiv värdering av det nationellt svenska.²⁷

Att man i så ringa grad reagerade på de förföljelser och lidande judarna i Tyskland utsattes för, har förvisso samband med den utbredning antisemitismen hade i Sverige vid denna tid. Under 1910- och 1920-talen hade den omfattats i allt vidare kretsar. Den blev mer andra ord salongsfärdig och sanktionerad i den allmänna opinionen. En antisemitisk jargong blev vanligt förekommande även i respektabla kretsar. Det fanns en utbredd tolerans gentemot antisemitism såväl inom högern som inom socialdemokratin. Särskilt framträdande var den inom bondeförbundet. En bidragande orsak var påverkan från Tyskland. Men också i Sverige hade antisemitismen djupa rötter med vad detta innebar av inrotade fördomar gentemot judar.²⁸

Antisemitismen är en företeelse av lång varaktighet. Den leder sitt ursprung till de första århundradena efter vår tidsräkning, då judendom och kristendom stred om att vinna anhängare bland de hedniska folken. De kristna framställdes som otrogna, medan judarna anklagades för att ha dödat Kristus. När kristendomen avgick som segrare skapades en antisemitisk tradition. Judarna beskyldes för att vara Kristi mördare och ett av Gud förbannat folk.

Under medeltiden spreds antisemitismen genom kyrkan till de breda lagren. Falska rykten om judarna började cirkulera. De anklagades bl.a. för ritualmord. Det påstods att de dödade kristna barn och använde deras blod vid sin påskhögtid. Vidare för att skända hostian, genom att använda nattvardsbröd vid sina riter samt för att i samband med digerdöden sprida pestsmitta och framkalla farsoter genom att förgifta brunnarna. De rättegångar som följde på anklagelserna ledde

BENGT ÅHSBERG

till att ett stort antal på falska vittnesmål avrättades eller fördrevs. Övergripp, spontana och organiserade, förekom också i samband med korstågen. Massakrer på judar förekom överallt där korsfararna drog fram. Då den Pyreneiska halvön återerövrades från morerna fördrevs omkring 200 000 judar från Spanien.

Även om Martin Luthers antisemitism, som kom till uttryck i hans skrift *Mot judarna och deras lögner* (1543), troligen påverkade opinionen i antijudisk riktning, torde ändå i sin helhet reformationen ha verkat återhållande på de antisemitiska stämningarna. Det var emellertid först med upplysningen och dess idéer om tolerans i religiösa frågor som judarnas ställning förbättrades. Med merkantilismen och den ekonomiska liberalismen följde också att man insåg att judiskt kapital och judiska affärsmetoder gynnade de nationella ekonomierna och under 1700- och 1800-talen fick judarna efter hand full medborgarrätt i Väst- och Centraleuropa och integrerades majoritetsbefolkningen, varigenom de också kom att utöva ett stort inflytande på den europeiska kulturen. I Östeuropa däremot rörde det sig snarast om en försämring. En lättnad inträdde visserligen med Alexander II, men mordet på denne (1881), skyldes på judarna och inledde en tid av våldsamma pogromer.

Trots judarnas assimilering i Västeuropa levde antisemitismen kvar i folkdjupet. Den kom sedan att förstärkas genom de nationella strömningarna under 1800-talet. Men framför allt tilltog antisemitismen i styrka genom de pseudovetenskapliga rasläror som uppkom i Europa under århundradets mitt. Efter hudfärg och andra kroppsegenskaper delades människorna in i raser med olika mentala egenskaper av olika värde. På dessa grunder kunde man tala om en arisk ras, där germanerna utgjorde eliten och en semitisk, där judarna tillhörde bottenkiktet med sämst tänkbara rasegenskaper. Till den religiösa antisemitismen där judarna framställdes som Kristusmördare och ett av Gud förbannat folk, tillkom således en rasbiologisk variant. Därmed fick man ett begrepp som var bättre anpassat till ett sekulariserat samhälle. Judehatet hade fått "ett nytt språk". Stark grogrund hade antisemitismen i Tyskland, där i nationalitetsrörelsernas kölvatten, det utvecklades en stark patriotism. Man drömde om en enad stat utan "icke-tyska" inflytelser. Judarna kom för många tyskar att förknippas med "fienden" och den semitiska rasen betecknades som en "antiras". Under senare hälften av 1800-talet uppstod i Tyskland och Österrike politiska partier som hade antisemitismen inskriven i partiprogrammen.²⁹ Som exempel kan nämnas tysknationella partiet, ett parti, vilket, som nämnts, Sture Bolin i en artikel uttryckte sin beundran för.³⁰

Även om man inom den rasbiologiska forskningen vid slutet av 1800-talet kom att ifrågasätta myten om den ariska rasen och därmed även rasantisemitismen, levde likväl dessa föreställningar vidare i de breda folklagren. Dessa förstärktes genom inflytande från andra discipliner. Redan vid 1800-talets mitt hade den franske historiefilosofen Joseph Arthur de Gobineau i sitt verk *Essai sur l'inégalité des races humaine* (1-4, 1853-55) lanserat sina rasteorier, innebärande en rang-

ordning av de olika raserna med den vita rasen som den överlägsna. Högst värderades den nordiska typen, eftersom den ansågs ha det renaste blodet. Rasblandning menade man skulle leda till människosläktets undergång. Genom Gobineau fick allmänt omfattande tankegångar vetenskaplig form och hans inflytande blev stort, inte minst i Tyskland, där hans åsikter kom att ligga till grund för nazisternas rasteori. Stor betydelse för antisemitismens spridning fick också den brittisk-tyske kulturfilosofen Houston Stewart Chamberlains år 1899 utgivna *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts*. Huvudtesen i detta kvasivetenskapliga verk, som spreds i massupplaga, är betoningen av rasens betydelse för den historiska utvecklingen. Den ariska rasens överlägsenhet underströks och judarna ansågs vara ett resultat av en onaturlig rasblandning. Deras existens var, framhöll Chamberlain, ”ett brott mot livets heliga lagar”. Judarna görs också till syndabockar för allt han finner motbidjande och dekadant i det moderna samhället sådant som socialism, liberalism, kapitalism, katolicism etc. Juden liknas vid ett monster, vars syfte är att förgöra den germanska rasen.³¹

Det finns flera teorier om antisemitism. Några utgår från socialpolitiska premisser. Det handlar här om människans benägenhet att dra en gräns mellan den grupp som hon identifierar sig med, och den som hon inte känner någon samhörighet med. För att ge en positiv bild av sig själv framställs den andra gruppen i negativ dager och tillskrivs nedsättande egenskaper, vilket skapar stereotyper och fördomar, som si tur leder till diskriminering och förföljelser. Beteendet är ett uttryck för människans benägenhet till etnocentrism.³² Vad gäller judarna uppfattades de som avvikande, en grupp som hade ett demoraliserande inflytande på en nationell kultur. Enligt Sandor Gilman har vid bildandet av nationalstater i Europa juden fungerat som en slags magnet för en rädsla, som utgick från en osäkerhet om att de europeiska nationalstaternas påstådda homogenitet kanske endast var en illusion.³³

T V. Adorno med flera har i *The Authoritarian Personality* (1982) visat att människor benägna för etnocentrism uppvisar en auktoritär personlighet, i vilken inryms böjelse för fördomar, antisemitism och fascism. Enligt Adorno uppvisar en sådan personlighet sådana karaktäristiska drag som osäkerhet och bristande självförtroende, som leder till ”social konformitet och ytlig moralism, intolerans, brist på fantasi och vidsynthet, konservativ samhällssyn, orientering mot personlig makt och styrka och mot ledartendenser, tendens att överflytta sina egna skuld-känslor på andra”. Andra utmärkande karaktärsdrag är aggressivitet huvudsakligen riktad mot ”outgroups” och ett egocentriskt och enkelspårigt handlings sätt i största allmänhet. Den psykoanalytiska forskningen har velat förklara ett etnocentriskt beteende utifrån förhållanden under barndomen. En disciplinär uppfost-
ran, präglad av stränghet, hot och inkonsekvenser skapar, framhålles det, aggressiva, men också osäkra individer, som upplever det främmande och avvikande som något hotfullt. Bland extrema etnocentriker som t.ex. fanatiska antisemiter ut-

BENGT ÅHSBERG

vecklas ett främlingshat som fungerar som en ”förklaringsmodell”. Man upplever världen som en kamp mellan gott och ont, där antisemiten ser juden och judendomen som roten till det onda.³⁴

Orsaken till att förföljelser, aggressioner och hat, betingat av ett etnocentriskt beteende, kom att riktas mot judarna mer än mot andra folk har förklarats med att de på ett extremt sätt kom att utgöra en ”outgroup”. Under århundraden har de utgjort en permanent minoritet i olika länder utan eget hemland, vilket gjort att antisemitismen blivit bestående. Den kom också att inlemmas i den kristna traditionen. Deras utanförskap har sedan kommit att förstärkas under 1800-talet genom de nationella strömningarna, men framför allt genom de pseudovetenskapliga raslärorna, där myten om den ariska rasen och rasantisemitismen var framträdande drag. Dessa föreställningar levde vidare i de breda folklagren och kom, som tidigare visats, att efästas och få vetenskaplig form genom inflytande från andra discipliner, främst genom de nyss nämnda Joseph de Gobineau och Huston Stewart Chamberlain. Nya fördomar har således lagts till de gamla, vilka tillsammans kommit att betraktas som självklarheter och ovedersägliga sanningar.

Vad gäller antisemitismen i Sverige har den djupa rötter. Antalet judar som bodde i Sverige vid 1900-talets början var omkring 4000. Dels utgjordes de av tyska judar, som invandrat i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet – före 1782 fick de ej bosätta sig i Sverige – dels av dem som invandrat från Ryssland under senare delen av 1800-talet, där särskilt under Alexander III:s och Nikolaus II:s tid, judarna hade utsatts för svåra förföljelser. Från den ryska statsmaktens sida var pogromerna en medveten strävan att fysiskt och moraliskt tillintetgöra den judiska befolkningen.³⁵

I likhet med vad som skedde med judarna i övriga Europa under 1800-talet kom de i Sverige att integreras med den inhemska befolkningen. Det skedde emellertid inte utan protester. Vid flera riksdagar under 1800-talet framträdde judefientliga stämningar bl.a. vid riksdagen 1838, då det under Gustav III:s tid införda judereglementet avskaffades, och de flesta inskränkningarna i judarnas rättigheter avlägsnades. Beslutet gav också upphov till oroligheter i Stockholm i form av upplopp och stenkastning mot judiska bostäder. Vid 1840 års riksdag framkom också yrkande på ett återinförande av judereglementet samt på förbud mot fortsatt invandring av judar. Vid 1870 års riksdag hade emellertid opinionen tagit en annan vändning. De sista restriktionerna avlägsnades och på några undantag när fick judarna tillträde till statens alla ämbeten. Judarnas integrering i samhället var därmed fullständigt genomförd. De blev valbara som riksdagsmän och fick tillträde till statens alla ämbeten. Inskränkningen gällde statsrådsämbeten och vissa ecklesiastika tjänster. Beslutet togs med en förkrossande majoritet, och hälsades med entusiasm både i den liberala och konservativa pressen.³⁶

Det tagna beslutet om judarnas emancipation i det svenska samhället innebar emellertid inte att antisemitismen upphörde som fenomen. Fördomarna om ju-

darna levde kvar och underhölls, inte minst via skolans läroböcker. Fördömandet av judarna framträder starkast i äldre läroböcker, men förekommer långt in på 1900-talet i nyskrivna arbeten. I läroböckerna i kristendom framställs judarna, efter korsfästelsen av Kristus, som ett folk, som mer än något annat, är föremål för Guds vrede och straffdom. De beskrivs som högmodiga, då de avskilt sig från världen i ”andlig förnämhet” genom att avvisa Kristi förkunnelse, och för att de ”föraktade hednavärldens folk”. I en biblisk historia för folkskolor och småskolor (uppl. 1891–1922) av B. J:son Bergquist, generaldirektör för Skolöverstyrelsen 1918–28 och ecklesiastikminister under expeditonsministräerna 1920–1921, kan man läsa följande:

Under det att hedningarna alltid anammade ordet om Kristus, fortforo judarna såväl i hemlandet som uti i hela världen med sitt förakt och sin fiendskap... Förhärrelsens dom vilar ännu över detta folk i förskingringen såväl som i deras eget land, i Rom likaväl som i Jerusalem. Guds rike överflyttas nu från det till hedningarna, och Apostlagärningarna visa från början till slut, att detta är folkets egen skuld...³⁷

Antisemitismen tilltog i styrka i takt med en framväxande nationalism med konservativa och antidemokratiska förtecken under 1800-talet:s sista decennier och i början av 1900-talet. Nationalismen präglade i princip hela samhället. Även socialdemokratien, som av högern stämplades som fosterlandsfientlig, förklarade att man i sina krav hade Sveriges bästa för ögonen. Kulturlivet präglades också av dessa nationella och patriotiska stämningar. De tog sig uttryck i musik, diktning och måleri. Den svenska nationaldagen började firas, den svenska flaggan togs i bruk och nationalsången kom till.³⁸

Nationalismen hade en aggressiv framtoning och bars fram av protektionistiska strömningar, som enligt Elvander hade ”ett starkt inslag av främlingsfientlig nationalism”.³⁹ I den protektionistiska agitationen framträder också antisemitismen. I en polemik mellan *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* och *Borås tidning* stämplas den förra som ”ett språkrör för de judiska importörintressena”. I ett senare inlägg i debatten skriver Borås tidning under rubriken ”Äro judarna svenskar” följande. ”Därför att juden är jude tillhör han semiterna och icke någon av de ariska nationerna, därför att svensken är svensk räknas han till de ariska folken och kan inte räkna juden för landsman”.⁴⁰

Antisemitismen i symbios med pangermanska föreställningar var också ett framträdande drag hos Bengt Lidforss, 1911 professor i Lund i botanik och samtidigt en av sin tids mest betydande samhällsdebattörer. 1902 blev han medlem i Lunds arbetarkommun och därmed den förste akademiske lärare i vårt land som anslöt sig till socialdemokratien. Genom sin publicistiska verksamhet i den socialdemokratiska pressen, framförallt i *Arbetet* utövade han ett starkt inflytande på den allmänna opinionsbildningen inte minst genom sin polemiska skärpa. Rasidéerna låg i tiden då Lidforss anslöt sig till dem. H. St. Chamberlains år 1899 utkomna verk hade stor betydelse för dess spridning. Lidforss karaktäriserade ho-

BENGT ÅHSBERG

nom som en ”storstilad ande. ..en av nutidens intressantaste och mest väckande skribenter.... Ty vägen är nu en gång en för juden och en annan för germanen”. Rasidén var en av hörnstenarna i Lidforss’ livsfilosofi. Raserna är av naturen olika, framhöll han, och bör därför utvecklas olika. Faran ligger i att raser blandas. Trots att han sade sig ta avstånd från den organiserade antisemitismen, även benämnd vulgärantisemitism, som kunde ta sig uttryck i förföljelser av enskilda judar, och i stället förordade rasmedvetenhet i stället för rashat, återkommer de antisemitiska schablonerna i flera formuleringar och uttryck i hans skrifter. Det talas t.ex. om judarnas gäckande hån, deras evigt hemlösa temperament, och att de representerar de rent negativa livsvärdena. I Lidforss’ uppgörelse med Oskar Levertin, som han ansåg företrädde det judiska kulturinflytandet och vars diktning och litteraturkritik var föremål för hans angrepp, framhåller han, att denne som jude ägde ”högst betänkliga lyten”. Han var ”typen för den semitiska parvenyn med dennes poserande affektion och pretentiösa halvbildning”. Han talar också om Levertins ”tränsjukt blaserade judefysionomi”.

Beträffande hans pangermanism var den av honom högt uppskattade Ola Hansson inspiratören, vilken i sin tur var starkt påverkad av den tyske författaren Julius Langbehnns förkunnelse. Dennes år 1890 utgivna *Rembrant als Erziher* blev något av den tidens kultbok. Ola Hansson karaktäriserar den som ”pangermanismens höga visa”. För Langbehn är Rembrant konstnären, som förkroppsligar det germanska idealet. Mot ”förståndskulturen” sätter Langbehn ”instinktkulturen”. Den germanska instinkten skall vara ledstjärnan för den germanska rasen. Franska revolutionens idéer om frihet, jämlikhet och broderskap avfärdas som galliska och judiska och väsensfrämmande för tyskt kynne.

Bengt Lidforss var en stor beundrare av Tyskland och tyskarna, med vilka han kände ett rent fysiskt släktskap. Framför allt i Nordtyskland fanns det folk ”som andligen är mest befryndat med det skånska”, framhåller han vid ett tillfälle. Hans pangermanistiska idéer tog sig uttryck i att han verkade för ett germanskt statsförbund, till vilket Sverige borde ta initiativet.

I vilken utsträckning Lidforss’ publicistiska verksamhet bidrog till att sprida de antisemitiska idéerna är svårt att fastställa. Men självklart förhöll det sig så att den allmänna opinionen, inte minst socialdemokratiska sympatisörer, inte var opåverkad av en samhällsdebattör av Lidforss dignitet. Man torde inte heller ha uppfattat den skillnad Lidforss gjorde mellan den s.k. ”vulgärantisemitismen” och den som han benämner ”instinktens antisemitism”. I stället röjdes vägen för de senare decenniernas antisemitism, där, som Mattias Tydén uttrycker det, ”enkla själar kunde anamma de påtagliga grova idéerna, utan att uppfatta de subtila reservationer”, som Lidforss anfört. I det sammanhanget kan nämnas att Arthur Engberg, i början av tjugotalet chefredaktör på *Arbetet* och senare ecklesiastikminister, 1921, i en stort uppslagen artikel på första sidan, där han varnade för ”den judiska andans inflytande”, hänvisade till Bengt Lidforss. Engberg tar visserligen avstånd

från den organiserade antisemitismen, men underströk att judendomen genom sin "erövring av världen" har "fullföljt en målmedveten raspolitik". Vad gäller Sverige beklagar han det judiska inflyttandet över kulturlivet. "För närvarande är det faktiskt så att våra barn får läsa sin nationella litteratur genom Mose brillor", framhåller han syftande på Henrik Schücks litteraturhistoria.⁴¹ Det skall emellertid framhållas att Arthur Engberg under 1930-talet intog en starkt antinazistisk hållning.

Inom näringslivet var antisemitismen särskilt framträdande inom handelsorganisationer. Huvudsakligen hade den ett politiskt syfte, nämligen att få statsmakten att införa en restriktivare näringslagstiftning mot den judiska gårdfarihandeln. Genom att vädja till fördomar om judar framställde man dem som ett hot mot den etablerade handeln. I en riksdagsmotion 1886, framlagd av Pehr Emanuel Lithander, riksdagsman och ordförande i Sveriges allmänna handelsförening, med syfte att begränsa gårdfarihandelns omfattning, kommer dessa föreställningar om judar till uttryck. Motionen motiveras med att "s.k. polska judar och andra schackrare" med ohederliga metoder "utpräglade högst betydliga kvantiteter av till största delen värdelös kram..." Under den debatt, som motionen föranledde talades om "den ohyra som förekommer under namn av polska och ryska judar". Motionen avstyrktes av lagutskottet, men bifölls i båda kamrarna utan votering. Under de följande årtiondena framfördes krav på ytterligare restriktioner mot gårdfarihandeln och på en restriktivare invandringspolitik. I en riksdagsmotion från 1907 av samme Lithander motiveras den med att den svenska handeln höll på att "undermineras och totalt fördärvas" av judiska "parasiter". Ytterligare exempel på antisemitiska utfall från handelsorganisationer kommer till uttryck i en skrivelse med begäran om en restriktivare invandringslagstiftning, som Sveriges minuthandlars riksförbund (SMR), bildad 1908, överlämnar till Gustav V vid en audiens, 1911. I motiveringen heter det bl.a. "Från intet annat håll hotas den svenske detaljhandlaren så svårt, som genom den illegala konkurrensen från de kringvandrande judarnas sida". ... "Sverige får mottaga och hysa det folk, som Ryssland anser nödvändigt att avbördas sig". Det hävdas också att det är allmänt känt att judarna undandrar sig produktivt arbete och om Sverige inte genom en effektiv invandringslagstiftning blir skyddat mot fortsatt invandring av judar, "så bliver Sverige snart ett av dem behärskat och utsuget land". De antisemitiska uttalandena är särskilt grova i de nämnda handelsorganisationernas tidskrifter och är ymnigt förekommande. Flertalet är riktade mot de judiska gårdfarihandlarna, men i många har antisemitismen en allmän karaktär. Det förekommer t.ex. uttryck som "vår mindre smidiga ras" och "detta främmande blod", samt att judarna "börjat bli lika talrika somflugor i augusti". Vad gäller Göteborg, som förefaller ha varit ett centrum för den svenska antisemitismen, var också köpmännen väl representerade i den antisemitiska förening som var verksam där.⁴²

Rasism och antisemitism var också inslag i det idégods som bar upp den under

BENGT ÅHSBERG

1900-talets första decennier framväxande bonderörelsen, även om dessa föreställningar inte var utmärkande för rörelsen i sin helhet. De hade sin grund i en samhällssyn som präglades av nationalism och bonderomantik i förening. Nationalismen anknöt till 1880-talets protektionism och riktades mot den internationella kapitalismen. Utifrån en antikapitalistisk inställning vände man sig mot trustar och monopol och förordade statlig intervention som medel mot en hänsynslös storfinans. Man hade också en skeptisk inställning till den parlamentariska demokratin, som man menade kunde innebära minoritetsförtryck och plutokrati. De partipolitiska stridigheterna, som en följd av det rådande partisystemet, omöjliggjorde, framhöll man, en handlingskraftig regering, vilket var till men för rikets intressen. Kravet på en stark regering gick i rojalistisk riktning. Man anknöt här till den historiska traditionen och pekade på ett sedan århundraden tillbaka hävdvunnet samarbete mellan kung och bönder.

Bonderomantiken växte fram som en följd av industrisamhällets intåg. Den syftade till att bevara bondeklassen och dess kultur, som ansågs hotad av den pågående industrialiseringen. Man betonade bondens exklusivitet. Han utgör den "historiska grunden för alla andra klasser". Han representerar "landets yppersta värden" och det ligger därför i hela landets intresse att hans ställning stärks. Han har "sina rötter i jorden som ingen annan"..."Han representerar det som ligger på djupet, det uppbyggande i samhället, det stora sammanhanget i utvecklingen". Landsbygden utgjorde kontrasten mot den "nervösa, smutsiga, sedeslösa staden". Bonderomantiken skulle motivera bondeklassens bevarande. Det var därför ett riksintresse att dess ställning stärktes.

Antisemitismen inom bonderörelsen skall ses mot denna bakgrund. I fördomar och myter om judar representerade företeelser, som man bekämpade. I bondeförbundets tidning *Landsbygden* framhölls i en ledare 1924 att judarna var orsak till den rådande tidsandan. Allt som förknippades med det moderna industrisamhället som sekularisering, friare normer, film, jazzmusik etc. sades vara genomsyrat av judiskt väsen. Det gällde också socialism, demokrati och parlamentarism;..."socialismen är en judisk uppfinning, så är ock de moderna slagorden frihet, jämlikhet, broderskap, individualism, hela denna störtflod av förvirrade fraser och teorier är judarnes verk" Vidare framhölls att judarna hatar den kristna religionen, och att de strävar efter världsherravälde. Bonderörelsen var nationalistisk och antikapitalistisk. Därför vände man sig mot den internationella judendomen och den internationella finansvälden, som man ansåg behärskades av judarna.

Antisemitiska uttalanden från bondeförbundets riksdagsmän var inte ovanliga. Av dessa hör Adolf Andersson till de mest beryktade. Han fastslår att den "judiska moralen och de judiska idéerna" kännetecknar hela samhället. Sverige hotas att helt domineras av judarna. Redan nu behärskar de handel, bankväsen, massmedia och kulturliv, förklarade han. Bondeklassen hade all anledning att vara vaksam. I annat fall riskerade den att "nedsjunka till arrendatorer eller rent av livegna åt

judarna". Anmärkningsvärt är att han medverkar vid ett möte med den nazistiska organisationen *Nordisk Vakt*. Vid ett föredrag där talar han om det judiska inflytandet och om hur "den judiska invasionen" pågått sedan 1700-talet. Samma tema utvecklar han vid bondeförbundets stockholmskrets årsstämma 1928, där det görs gällande att judarna har stort inflytande i alla partier utom bondeförbundet. Mötet avslutas med slutklämman: "Rent hus inom alla partier, bort ur Riksdagen med alla judelakejer!"

Adolf Andersson var förvisso en extrem företrädare för antisemitismen inom bonderörelsen. Att hans åsikter delades även av andra inom bondeförbundet framgår dock av ett inlägg 1929 av bondeförbundaren och riksdagsmannen Hrald Laurin. Han var irriterad över att judar deltog i en debatt om jordbrukets villkor och förutsättningar. Han förklarar sig inte vara antisemit, men tillägger han: "Man må säga till judarna bort med fingrarna då det gäller landsbygdens folk".⁴³

Hitintills har det handlat om fördomar gentemot judar utifrån moraliska utgångspunkter. Det var oftast inte rasistiska skäl man anförde, även om så också kunde vara fallet, utan merendels var det judarnas mentalitet, handlingar, affärsmetoder etc, man vände sig mot.

Med rasbiologin (eugeniken), som tilldrog sig stort vetenskapligt intresse under 1900-talets första decennier, underbyggdes antisemitismen med i strikt mening rasistiska argument. Judarna kom nu att diskrimineras som en underlägsen och mindervärdig ras. Detta utskiljande av judar, baserat på rasbiologiska grunder kom efter hand att bli det förhärskande i antisemitismen under 1900-talet, framhåller Lena Berggren. Det innebar att en enskild jude inte kunde undfly antisemitismen, eftersom det handlade om genetiska och biologiska faktorer. Var antisemitismen baserad på religiösa, sociala och ekonomiska förhållanden fanns ju möjligheten att lämna sin judiska identitet.⁴⁴ Rasdiskrimineringen gällde också andra folkslag som man av olika skäl ansåg undermåliga. I Sverige fanns det ett stort intresse för rasbiologi. Dess främste företrädare var Herman Lundborg. Han blev 1921 utnämnd till professor vid ett nyupprättat rasbiologiskt institut i Uppsala, vars tillkomst var föranlett av en riksdagsmotion med bred politisk uppslutning, undertecknad av bl.a. Hjalmar Branting och Arvid Lindman och som bifölls av en enhällig riksdag. Rasbiologin var en vetenskap på modet. Man hade stor tilltro till dess möjligheter att genom rashygieniska åtgärder förbättra folkstammen och förhindra vad rasbiologerna fruktade, en degenerering och förskämning av den.⁴⁵ Steriliseringar av tvång eller efter övertalning var metoder som tillämpades för att förhindra en sådan utveckling. I dag skärskådas och fördöms dessa mörka inslag i 1930-talets historia, och offren för steriliseringarna har trätt fram och vittnat om de tragedier, som denna kroppsliga och själsliga stympning innebar. Den kvasivetenskapliga forskning, som rasbiologin med sin elitistiska inriktning företrädde tillsammans med den populärvetenskapliga litteratur i ämnet som följde i dess spår, bäddade i hög grad för chauvinism, främlingshat och antisemitism.

BENGT ÅHSBERG

Rasbiologerna ansåg att särskilt medelklassen och bondebefolkningen hade ”stort rasbiologiskt värde”, medan de undermåliga ”den mänskliga slaggen” som Herman Lundborg uttryckte det, sågs som en fara för folkstammen. Till den mänskliga slaggen räknades efterblivna och sinnessjuka, men också socialt avvikande som zigenare och tattare. Även brottsligt beteende ansågs genetiskt betingat.

Den stora faran för att svenska folket skulle degenereras låg i rasblandning. Rasblandningar mellan högstående folk som exempelvis det svenska och mindervärdiga raser är därför förkastligt, fastslog Lundborg. Därför måste man vara observant vad gäller invandring, ”så att ej undermåliga individer av främmande raser i landet få obehindrat inkomma och bli svenska medborgare”. Även judarna antydde tillhöra dessa sämre folkelement, det handlade då om moralisk undermålighet.⁴⁶ Om Lundborg kan för övrigt nämnas att han på 1930-talet prisade nazisternas raspolitik och att han utgav en bok på tyska i den nazistiska propagandans tjänst.⁴⁷

Särskilt bonderörelsen påverkades av de raspolitiska idéerna, vilket också framgår av bondeförbundets partiprogram (1933). I en paragraf, som med någon ändrad formulering, hängt med sedan 1910-talet heter det:

Som en nationell uppgift framstår den svenska folkstammens bevarande mot inblandning av mindervärdiga utländska raselement samt motverkande av invandring till Sverige av icke önskvärda främlingar. Folkmaterialets bevarande och stärkande är en livsfråga för vår nationella utveckling. Ett energiskt arbete måste bedrivas för folkhälsans höjande och vårt folk skyddas mot degenererande inflytelse.⁴⁸

Rolf Torstendahl framhåller hur väl de rasbiologiska idéerna passade in i bonderörelsens ideologi genom att de gav legitimering åt idealiseringen av bonden och landsbygden.⁴⁹ Den vetenskapliga underbyggnaden ökade naturligtvis också styrkan i de bonderomantiska föreställningarna. I bondeförbundets tidningar betonade Herman Lundborg, hur industrialisering och urbanisering försvagade bondeklassen, som enligt denne utgjorde det svenska folkets ryggrad. ”Raskraften hos vår svenska bondestam är en av Sveriges främsta naturtillgångar” framhöll han. Dylika uttalanden föll naturligtvis i god jord inom bonderörelsen. En framträdande bondepolitiker uttalade sig sålunda i följande ordalag: ”Vi landsbygdens folk kunna vara stolta över att veta, att vi utgöra den rasbiologiskt sundaste, liksom även den mest svenska delen av vårt folk”. Bland böndernas egna företrädare torde inflytelserika medlemmar som Elof Eriksson och Nils Wohlin starkt ha bidragit till att rasbiologins teorier fick sådant rotfäste inom bonderörelsen. Den förre, som var en av initiativtagarna till bildandet av Jordbrukarnas Riksförbund, ville ersätta det politiska partiväsendet med ett korporativt samhällssystem. Hans bondeidealism förenades med en extrem antiliberalism och elitism samt en fanatisk antisemitism. Han lämnade politiken i början av 1920-talet och ägnade sig åt publicistisk verksamhet i den fascistiska och grovt antisemitiska tidningen Natio-

nen. Både Elof Eriksson och Nils Wohlin var varma anhängare av de rasbiologiska teorierna och att rasidéerna intogs i bondeförbundets partiprogram var till stor del en följd av deras inflytande. För framför allt den senare kombinerades rasidéerna med en framträdande nationalism. Sveriges folk, framhöll han, tillhörde de yppersta i världen. Därför var det viktigt att bevara ”den svenska rasens renhet och äkta blod”, för vars fortbestånd böndernas sunda kultur och historiska tradition utgjorde garantin.⁵⁰ Det bör dock framhållas att bondeförbundet inte var ensamt om att omfatta det rasbiologiska tänkandet. Alla partier betygade sitt intresse av att sörja för den svenska folkstammens fortsatta homogenitet.⁵¹

Det har hävdats att de fascistiska idéerna i inte ringa grad vann ankläng inom bondeklassen. Förutom att det hos bondepartier och fascistiska partier fanns vissa ideologiska likheter, hade den utbredda jordbrukskrisen under mellankrigstiden gjort bönderna benägna att ansluta sig till extremkonservativa åskådningar. De blev lyhörda för radikala lösningar, som högljutt förfäktades av fascister och nazister. Sett ur ett internationellt perspektiv framgår det att i Finland och Bulgarien bars fascismen upp av bonderörelsen och i Tyskland utgjorde bönderna en betydande del av dem som slöt upp bakom nazismen. Vad gäller svenska förhållanden kan nämnas att en av bondeförbundets riksdagsmän, Otto Wallén, invald i andra kammaren 1932, och som genom vistelse i Tyskland tagit intryck av nazismen, ansåg att de fascistiska idéerna rymdes även inom bondeförbundet. I en flyktingdebatt, där han tillsammans med ytterligare två bondeförbundare, yrkat avslag på en flyktingvänlig proposition gällande judiska flyktingar, gör han ett uppseendeväckande inlägg. I skarpa ordalag vänder han sig mot att Sverige skall ta emot judiska flyktingar. De skulle utgöra ett hot mot den svenska demokratin på grund av sin revolutionära läggning. Vidare skulle de konkurrera med svenska arbetare och företagare och skada den svenska rasen. Låt ”svenskt arbete förbehållas svenskarna och låt oss behålla det svenska blodet rent!” ... ”jag erkänner gärna herr talman, utan att blygas att idag ä jag antisemit”.⁵²

Rasbiologiskt tänkande av närmast antisemitiskt slag förekom också inom högern, vilket framgår av debattinlägg av olika slag i konservativa tidningar och tidskrifter. Särskilt frekvent är detta inom högerns ungdomsorganisation, Nationella ungdomsförbundet. I dess tidskrift *Nationell samling* framhåller Sture Bolin att antisemitismen är något viktigt i den konservativa ideologin. En motsatt uppfattning har emellertid Elmo Lindholm, som, även om han inte tar avstånd från den, menar att den är ovidkommande.⁵³

Oftast identifierades judarna med den internationella penningmarknaden och frihandelsläroarna, vilket emellertid inte hindrade att de även kunde ställas samman med socialismen och Karl Marx. Detta kommer till uttryck i *Nationell samling* i en artikel av Bo Hasselrot, där han angriper dennes tes om den kapitalistiska statens sönderfall. I artikeln heter det bl.a.: Marx ”klär semitens mullvadskrig om ariernas statssinne i vetenskaplig dräkt” och det judiska hatet mot samhälle och

BENGT ÅHSBERG

organisation är insvept i ekonomiska formler. De antisemitiska utfallen kulminerar i beskrivningen av Karl Marx och hans betydelse för den ryska kommunismens födelse. ”Hämndgirig, förstucken, semitisk i allt t.o.m. i logikens snirklande abstraktioner är han den krok nästa rasens representant vid det högtidliga tillfället”.⁵⁴

Vad gäller Allmänna valmansförbundets publikationer förekommer där i stort sett inga antisemitiska uttalanden. De påträffas inte heller i Lindmans tal och skrifter. Man uttryckte visserligen förståelse för att det judiska inflytandet i Tyskland var ett problem, men tog samtidigt avstånd från landets barbariska behandling av judarna. *Sions vises protokoll* avfärdades som ett rent falsarium.

Däremot förekommer variationer av det rasbiologiska tänkandet av olika slag. Man ansåg att frågor om invandring och utvandring borde diskuteras utifrån rasaspekter. Germanismen hade också en framträdande plats. Det germanska och lutherska sattes av biskopen J. A. Eklund före det galliska och asiatisk, som ansågs mindre värt. Hjalmar Haralds talade om en germansk renässans och pläderade för en germansk entente. Även Arvid Lindman anknuter till rasbiologiska föreställningar. Han talar om den ”svenska folkstammen, sprungen ur ädel rot, vuxen i obändig frihet, reslig och stark, genomströmmad av renaste germanskt blod”. Även om som ovan nämnts man inom Nationella ungdomsförbundet starkt betonade rasfrågan och det judiska problemet, skall det dock framhållas att de rasbiologiska idéerna i ringa omfattning präglade högerns ideologi, särskilt i jämförelse med bondeförbundets, där det i partiprogrammet bl.a. hette att man ville bevara den svenska folkstammen från mindervärdiga utländska raselement. Man frånkände dock inte inom högern de rasbiologiska faktorernas betydelse, och man tog t.ex. inte avstånd från uppfattningen att moraliska egenskaper är ärftliga. Det framhölls emellertid att man inte på rasbiologiska grunder kunde fördöma vissa folkgrupper. Skallarnas form hade, fastslogs det, mindre betydelse än dess innehåll.⁵⁵

Antisemitismen kom också till uttryck i litteraturen, i filmen och inte minst i skämtpressen. August Strindberg talar i flera sammanhang om en judisk infiltration i det svenska kulturlivet. Motiven för angreppen är anmärkningsvärda. Han vände sig väl att märka mot de svenska judarnas assimileringsträvanden och emot deras ådagalagda patriotism. Denna företeelse gavs den nedsättande benämningen ”judesvenskhet” och angreps av såväl borgerlig som av socialistisk vänster, bl.a. av Bengt Lidforss, som framhöll att ”ingenting är löjligare och osmakligare än judesvenskhet”. Strindberg ansåg att judarnas uppgift var att vara ”internationalister” och att leva och verka som en ”revolutionär surdeg”. Samma uppfattning hade även Agnes von Krusenstierna. Genom sin ”överdrivet fjäskiga assimilering och patriotism” svek de denna plikt, som deras ras predestinerade dem till, fastslogs det.⁵⁶ Som framgått utgick också Ola Hanssons antisemitism från motvilja mot vad han betraktade som judiskt kulturinflytande.

I Erik Axel Karlfeldts diktning skall de antisemitiska inslagen ses i samband de nationella stämningarna vid sekelskiftet och den därmed framväxande bonderomantikerna. Hos Karlfeldt handlar det om den svenska herrgårdskulturen, vilken han ansåg hotades av judarna, traktande efter "såväl gods som adelsfröknar". De representerar den krassa materialismen, "som med penningens hjälp strävar efter att usurpera herrgårdskulturen".

Bland övriga författare, vars produktion har antisemitiska inslag kan nämnas Sigfrid Siwertz. I romanen *Selams* (1920) är det i kritiken av kapitalismen, juden som förkroppsligar den osympatiska kapitalisten. Han framställs som "strikt materialistisk, illistig och bakslug, endast intresserad av profit". En liknande karaktäristik av juden har Agnes von Krusenstierna i romansviten *Fröknarna von Pahlen* (1–7, 1930–35).

De egenskaper som tillskrivs judarna, materialism, girighet, liderlighet etc. är alltså sådana som samtiden ansåg karaktäriserade judarna som ras. Sådana jude-schabloner förekom ymnigt i den s.k. populärlitteraturen. En av de mest lästa författarna i denna genre var deckarförfattaren Samuel August Duse. Hans böcker utkom i ett stort antal billighetsupplagor och i tidningarna var hans bidrag vanligt förekommande. Ett återkommande tema i hans böcker är hans hätska kritik och hat av bolsjevismen. Hans fasta övertygelse är att den ryska revolutionen är en judisk världsrevolution och ett led i judarnas plan på världsherravälde. För Duse är judar och bolsjeviker synonyma begrepp och botemedlet är utrotning. Den spridning hans alster hade bidrog naturligtvis i hög grad till spridning och befästande av antisemitiska schabloner och fördomar.

Ett annat exempel inom populärlitteraturen, där de antisemitiska inslagen är framträdande är Waldemar Hammenhögs roman *Pettersson & Bendel* (1931). Pettersson representerar här det genuint och typiskt svenska, medan Bendel tillmäts egenskaper som anses symtomatiska för judar. Liksom hos Siwertz och von Krusenstierna framställs den judske romanfiguren som den skrupelfrie, beräknande affärsmannen som vill sko sig på svenskarnas bekostnad. Deras beteende avslöjar deras judiskhet, det som är utmärkande för deras ras och således icke svenskt. Deras agerande fördöms som moraliskt undermåligt. Romanen blev också filmatiserad. Efter premiären i Berlin, där filmen av de nazistiska myndigheterna be-tecknades som "volkpolitisch wertvoll", ledde den till att formliga judeföljelser utbröt. Att judarna i filmerna från 1930-talet framställdes som en ras med osympatiska karaktärsdrag var vanligt förekommande. Det gällde bl.a. i filmen *Panik* (1939) om Ivar Kreuger i ett försök till äreräddning, där han framställs som en rågblond arier, som fallit offer för en judisk-bolsjevistik komplot. Genom mutor ränksmideri och ryktesspridning underminerade de tilltron till kreugeraktierna och orsakade därmed kursrasen.⁵⁷

Som emellertid Lars M. Andersson har visat är det framför allt i skämtpressen som antisemitismen kommer till uttryck. Här framträder tydligt mentaliteter och

BENGT ÅHSBERG

attityder. Det som inte kan utsägas i mera officiella sammanhang om judar kan sägas i skämtpressen, därför att det ju där handlar om skämt. Liksom i skönlitteratur och film framställs juden också här som en rasstereotyp. Juden har tunga ögonlock, stor näsa, vällustiga, giriga, tjocka läppar, platta fötter, krumma ben etc. De framställs som välmående och rika karriärister, försedda med de attribut som utmärker kapitalisten; hög hatt, damasker, randiga byxor, klockkedja och ringar. För att markera att det handlar om en jude, talar de med en stark jiddishaccent. Vidare gör judarna i skämtpressen samma que-sais-je gest, dvs. de rycker på axlarna och visar den lurade eller bedragne två oförstående handflator.

Skämten om judarna är variationer på det vanliga temat, dvs. judarna framställs som giriga ockrare. Deras snålhet och krassa materialism, deras avsaknad av affärsetik, deras ständiga konkurser i vinstsyfte, allt detta framställs som typiskt judiskt och genetiskt betingat. Juden blir däred en lätt identifierbar stereotyp.⁵⁸

Antisemitismens rötter går som visats långt tillbaka i tiden. Från att det tidigare hade rört sig om en religiös antisemitism, där judarna framställdes som kristusmördare och ett av Gud fördömt folk, tillkom under 1800-talets senare hälft den rasbiologiska varianten. I Sverige kom antisemitismen under 1900-talets första decennier att omfattas i allt vidare kretsar. Den tilltog i styrka i takt med tidens nationalism, som i sig inneslöt konservativa, antidemokratiska och bonderomaniska föreställningar, vilka också präglade den framväxande bonderörelsen. Judarna förknippades med socialism, kapitalism, urbanisering, frihandel, internationalism och andra företeelser som följde med den framväxande industrialiseringen och som man upplevde som ett hot mot det bestående. Beträffande socialismen intog den en ambivalent hållning till judarna och till antisemitismen. Antisemitismen inom socialismen grundade sig på att man satte likhetstecken mellan judar och kapitalism. Judarna identifierades med det internationella kapitalet, man ansåg att det dominerades av judar. Deras förmenta penningegoism såg man som ett utslag av den judiska andan. Judestereotyperna och judeskämten förekom också i inte ringa omfattning i socialistiska skämttidningar. Främst florerade de emellertid i den liberala skämtpressen, vilket får anses anmärkningsvärt. Enligt Lars M Andersson berodde detta på tysk påverkan och pekar på det tyska inflytandet inom olika svenska samhällsområden. Svenska skämttidningar hade också tyska motsvarigheter som förebilder och inspirationskällor.

De ofta förekommande antisemitiska utfallen, tycks på det hela taget inte ha ifrågasatts eller på något sätt bemötts, vare sig de förekom i politiska inlägg, i litteraturen, i skämtpressen eller i andra sammanhang. De har inte väckt något speciellt uppseende, vilket tyder på att antisemitismen var allmänt accepterad och sanktionerad i den allmänna opinionen. Det rör sig också, som framgått, om en företeelse av lång varaktighet, med Braudels terminologi om "la longue durée". Det

handlar om trögrörliga föreställningar, som delades av stora kollektiv, om mentaliteter och attityder som fått ställning som oreflekterat allmänt tankegods. Florén/Persson pekar på sambandet mellan mentaliteter å ena sidan och ideologier och vetenskap å den andra. Mentaliteter bildar bakgrund åt idéer och idésystem och spelar därför en viktig roll vid formandet av dessa. Ett sådant samband kan också ses i denna diskurs. De teorier, som lanserades av bl.a. de Gobineau, H. S. Chamberlain och företrädare för den rasbiologiska forskningen, torde ha rönt stor acceptans, då de legitimerade föreställningar och normer, som rörde sig på mentalitetsplanet och var manifesta inom breda samhällsskikt. Rasistiska och antisemitiska attityder har därmed förstärkts.

4

De inom överklass och medelklass uttryckta sympatierna för Nazityskland torde också ha samband med den under 1920- och 30-talen rådande kommunistskräcken, vilken i sin tur faller tillbaka på tidigare århundraden fyllda av fruktan för Ryssland, under olika tidsperioder mer eller mindre accentuerad. Minnet av de ryska härjningarna i Stockholms skärgård och utmed den svenska östkusten under det stora nordiska krigets (1700–1721) sista skede levde kvar i folkdjupet och fick ny näring genom svenska poeters skildringar av härjningarna. Bl.a. beskrivs i Carl Snoilskys dikt *Slottsberren* (1881) de känslor av sorg och bedrövelse gårdens ägare, den hemvändande officeren, upplevde då han betraktade förödelsten efter de ryska skövlingarna.⁵⁹ Skildringar om fasansfulla upplevelser från de tusentals hemvändande karolinerna efter många års sibirisk fångenskap har också bildat grund för den svenska rysskräcken.⁶⁰

Under 1800-talet fogas till rysskräcken ett rysshät, främst föranlett av den smärtsamt upplevda förlusten av Finland i 1808–1809 års finska krig. Svenska skalden sjunger ut sin vrede mot den ryska björnen och i de svenska historieläroböckerna framställts Ryssland som den borne arvfjenden. Framför allt hos Esaias Tegnér möter man ett glödande rysshät, vilket bl.a. kommer till uttryck i *Kronbruden* från 1841, en av hans sista dikter, där han bekänner att ”alltifrån min barndom ryssen mig förhatlig var och förbliver så länge jag andas”. I *Krigsång för skånska lantvärnet* (1808), där han manar till kamp mot den anfallande grannen i öster, men framför allt i dikten *Svea* (1811) når Tegnér rysshät sin höjdpunkt. Förutom att dikten rönte stor uppskattning för sin estetiskt tilltalande form, präglades dess innehåll av agitation och vedergällning. Det rörde sig om realpolitisk propaganda, där dikten speglade de nationella och revanschlystna stämningarna vid denna tid. Tegnér genialitet vad gällde form, språk och rytm torde ha inneburit att budskapet fick stor genomslagskraft. Detta gällde inte minst dikten *Karl XII* (1818), som tonsatts och framförts av hundratals årskullar av skolbarn vid olika slag av nationella manifestationer.

Ett stort antal mer eller mindre talangfulla poeter följde i Esaias Tegnér fot-

BENGT ÅHSBERG

spår. Efterliknande den store mästarens stil och anda, excellerade man i fosterländsk chauvinism och i sina litterära alster, där pekoralen blomstrade, sjöng man ut sitt hot om vedergällning samt manade till kamp mot den ryska björnen. Som exempel på litterära verk av detta slag kan nämnas Per-Henrik Lings allegoriska dikt *Gylfe* (1810), där Ling skildrar följderna av det finska kriget 1808–1809. Kvädet slutar med hämnd och vedergällning och Sverige och Finland förenas på nytt.⁶¹

En annan författare, som i sin stora produktion av historiska berättelser och noveller behandlar samma tema, är den finskfödde prästmannen Gustav Henrik Mellin. Hans familj hade efter kriget tvingats att i hast fly till Sverige, sedan fadern, kaplanen Abraham Mellin anklagats för att ha gått svenskarnas ärende. Hans barndomsupplevelser grundlade ett brinnande rysshät, som starkt präglade hans författarskap. Bland hans alster kan nämnas novellen *Sveriges sista strid – Fantastiskt nattstycke*, som är en praktfull pekoral och handlar om ett av den svenska författarkåren lett gerillakrig mot den ryska ockupationsmakten, efter det att Ryssland erövrat Sverige. Handlingen är förlagd till 1840 och kan ses som ett varningsord, som skulle upprepas av Sven Hedin ett drygt halvsekel senare. Syftet är att visa hur det går om man är alltför undfallen mot ryssarna. Efter en heroisk insats besegras ryssarna och i segeryran förvandlas Sverige till ett idyllens rike. Den glada stämningen står i påfallande kontrast till den bitterhet som kommer till uttryck i novellen *Pavo Nissinen*, (1839) Här skildras den omtalade striden vid Virta bro i 1808–1809 års finska krig, där Sandels jämte novellens huvudperson Pavo Nissinen framstår som hjälte. Segerns triumf förbyttes emellertid snart i den djupaste besvikelse, som en följd av att den svenska krigsledningen, trots segr, retirerade och utrymde Finland och överlämnade landet till den besegrade fienden.⁶²

Under skandinavismens tid nådde ryssanimositeten en av sina höjdpunkter. Rörelsen var en yttring av 1840-talets idéer och strömningar. Tanken på Skandinavians samhörighet skall ses i samband med nationalitetsrörelserna med liberala förtecken vid denna tid. Den kom också till som en yttring av stormaktsspelet ute i Europa. Ett enat Norden skulle få väsentligt större inflytande än de enstaka länderna var för sig.⁶³ Det despotiska allenastyrandet i Preussen och Ryssland stod emellertid i vägen för den nordiska enhetstanken. Danskarnas intresse i den skandinaviska rörelsen kom sålunda att knytas till bevarandet av danskheten i Slesvig mot det tyska hotet, medan den i Sverige kom till uttryck i en brinnande entusiasm för en återförening med Finland. Rörelsens pionjärer utgjordes av universitetsstudenter. Genom tal och sång manade man till skandinavisk samling mot en hotande omvärld. Denna kulturella skandinavism, även kallad studentskandinavismen, utgjorde grunden för den politiska skandinavismen. I Sverige gick lundastudenterna i spetsen för rörelsen. Antiryska uttalanden var vanligt förekommande vid de olika nordiska studentmötena och Finlands återerövring var ett åter-

kommande tema. Att Finland väckte starka känslor hos studenterna framgår av några rader ur S.L. Brings dagbok. Då C.V.A. Strandberg, som bar på ett oförsonligt rysshät och uppmanade till angrepp i Karl XII:s anda mot arvfjenden i öster för att uppnå den efterlängtdade återföreningen med Finland, vid ett nordiskt studentmöte i Lund 1845, i ett tal föredrog sin flammande dikt *Vaticinium* ("Finland! Så jag ville ropa ..."), skildras den upphetsade stämningen av Bring på följande sätt: "Då talaren utropade Finland, voro icke många, som icke kände en rysning gå igenom merg och ben" ... "alla röddes deraf, ja – man säger till och med att några bönder, som voro åhörare, fällde tårar dervid och sade: 'I vår tid blir det nog icke af, men kanhända 100 år härefter' ..." Under skålna hörde man allmänt 'Finland åter' ...⁶⁴

Flera författare och poeter, mer eller mindre skickliga, gav i skandinavistisk anda uttryck för sin ryssanimositet. Bland dem kan nämnas Carl Fredrik Ridderstad, som redan på 1820-talet antydde att Sverige borde anfälla Ryssland. En annan är Oscar Patrick Sturzen-Becker (signaturen Orvar Odd), vilken i diktens form gav uttryck för sin harm vid Rysslands angrepp på Polen i samband med novemberupproret 1830 och på Ungern under revolutionsåret 1848. Nämnas kan också Johan Nybom, vars diktningens genomgående tema är maning till strid mot Ryssland. Känd, åtminstone i manskörssammanhang, är hans *Fansång, Stå stark du ljusets riddarvakt* (1844),⁶⁵ som också finns med i Lunds studentsångförenings stamsånger i 1956 års upplaga.

Karl XIV Johan var ingen vän av skandinavismen, vars agitation indirekt drabbade hans eget allenastyrande. Hans ryskvänliga utrikespolitik hade naturligtvis också betydelse i detta sammanhang. Studenterna fick emellertid stöd av den liberala pressen, som i rörelsen såg ett medel att stärka den liberala oppositionen mot det konservativa etablissemanget. Bland liberalerna hyste man också motvilja mot den officiella ryskorienterade utrikespolitiken, som för övrigt aldrig var populär bland allmänheten, då den förbands med tyranni och förtryck. I stället borde Sverige orientera sig mot de industriellt och politiskt utvecklade västmakterna Storbritannien och Frankrike och ta ställning mot det reaktionära och efterblivna Ryssland, präglad av despotism och slaveri. En utrikespolitiska kursändring inträffade också i samband med upptakten till Krimkriget, då Oskar I i samförstånd med de liberala kretsarna genom skickligt utnyttjande av skandinavismens ryssfientlighet övergav ryssorienteringen och i stället närmade sig västmakterna. Av betydelse i sammanhanget var den ryska expansionen söderut, på bekostnad av Turkiet, vilken ingav farhågor för att ryska krav också skulle riktas mot Sverige-Norge, i strävan efter isfria Atlanthamnar. Ryktena oh antydningarna härom, vilka hade brittiskt ursprung, underblåstes av Västmakterna och var ett led i det diplomatiska förspellet till Krimkriget.⁶⁶ Propagandan om "den ryska faran" tog fart och anknöt till en redan rådande bred antirysk opinion. Aleksander Kan betecknar perioden som en "rysshätets blomstringstid". "Se Österns vilddjur vädrar

BENGT ÅHSBERG

efter rov ” heter det hos en av tidens många ryskfientliga poeter.⁶⁷ Stämningarna kom under kriget att underblåsas av den svenska pressen. Från att i början av kriget ha förklarat Sverige neutralt, var Oskar I i ett senare skede fullt beredd att ingripa och sökte på olika sätt stärka den aktivistiska opinionen. Avsikten var att frigöra Finland och införliva Åland med Sverige. Något svenskt ingripande blev emellertid inte aktuellt. Innan Sverige hunnit komma med i kriget slöts fred i Paris 1856. De storslagna utrikespolitiska planerna misslyckades således. Därtill kom att entusiasmen i Finland, som för övrigt under kriget förblev lojalt mot Ryssland, var ringa inför utsikten att återförenas med Sverige.⁶⁸

Under 1890-talet nådde rysskräcken en ny höjdpunkt. Av vikt i sammanhanget var att Sveriges utrikespolitiska läge hade förändrats. Sveriges anknötning till Tyskland under 1870-talet hade inte inneburit något ställningstagande mot Ryssland, då det under Bismarcks tid inte fanns några större motsättningar mellan de ledande Östersjömakterna. Riskerna för att Sverige skulle dras in i någon stormaktskonflikt var således ringa. Då återförsäkringstraktaten inte förnyades av Bismarcks efterträdare, och Ryssland 1894 ingick förbund med Frankrike och 1907 anslöt sig till ententen, förändrades emellertid situationen. Riskerna att Sverige nu skulle kunna bli indraget i en stormaktskonflikt i Östersjöområdet tedde sig inte längre omöjliga.⁶⁹

Främst var det förryskningssträvandena i Finland, vilka kunde skönjas redan 1890, som väckte oro i Sverige. En verklig skärpning av läget inträdde, då N. I. Bobrikov blev generalguvernör 1898. Enligt Nikolaus II:s februarimanifest 1898 skulle rysk lag, som var av betydelse för det ryska riket i sin helhet, gälla även i Finland. Detta betydde att en del av landets konstitutionella rättigheter, innebärande inre självstyrelse och bibehållande av svensk lag och den gustavianska författningen, vilket försäkrats vid freden i Fredrikshamn 1809, då Finland avträdde till Ryssland, sattes ur kraft. Åtgärden väckte stor uppmärksamhet i hela Europa, av naturliga skäl främst i Sverige, som mottog flera finska flyktingar. I tidningar och broschyrer utmålades den överhängande faran för ett ryskt angrepp mot Sverige, som man ansåg syftade till att förverkliga ryska planer att nå fram till Atlantkusten. Finlands förryskning var ”ett skådespel, som gått varje svensk genom märg och ben” heter det i en landsortstidning. Man upplevde det som om Ryssland hade ryckt femtio mil närmare Sverige. Med anledning av manifestet skickades en internationell kulturadress till den ryske tsaren. Den var undertecknad av svenskar ur de mest skilda politiska läger: Carl David af Wirsén, Pontus Fahlbeck, Verner von Heidenstam och S. A. Hedin. Till den växande oron bidrog förekomsten av de ryska sågfilarna. Dessa, som vid denna tid i stort antal tal år efter år återkom till Sverige, sattes i samband med den ryska aggressiviteten i Finland och misstänktes vara förklädda ryska spioner. Till rysskräcken bidrog också järnvägsbyggandet i Finland, som också sammankopplades med ryska offensiva planer mot Sverige.⁷⁰

Även om med största sannolikhet de svenska farhågorna om ryska anfallsplaner var ogrundade och rysskräcken därmed omotiverad, hade den naturligtvis politisk betydelse. Rysskräcken spelade tillsammans med indignationen över den norska separatismen ett viktig roll i den svenska opinionsbildningen. Man hyste också misstankar om ett samband mellan den norska radikalismen och den ryska diplomatin. Björnsons svenskfientliga artiklar i rysk press ansågs bevisa detta.⁷¹ Ryssfobin gav emellertid de psykologiska förutsättningarna för de stora försvarsreformerna 1892 och 1901. Man har dessutom låtit påskina att det varit fråga om en medveten propagandakampanj med avsikten att skapa opinion för en upprustning,⁷² ett förfarande, som även, mer eller mindre berättigat, även tillskrivits senare tiders politiker och militärer.

Även 1890-talets nationalromantik, introducerad av Heidenstam och Levertin, syftande till en fördjupad nationalkänsla och folklig fosterländskhet, i motsats till en gammaldags rojalistisk och klerikal överhetspatriotism, skall vägas in i sammanhanget.

Viktigt för 1890-talets nationalism var känslan för den svenska historien. Särskilt det karolinska skedet med intresset fokuserat på Karl XII uppmärksammades. Till denne, som under romantiken med dess beundran för stora gestalter framstätt som en hjältekung, hade Anders Fryxell och sedan F.F. Carlson intagit en kritisk hållning. Han framstod hos dem som krigsivrare, vars politik hade lett till stormaktsväldets fall. Under 1890-talet skedde emellertid en omvärdering, den s.k. Karl XII-renässansen. Mot Fryxells och Carlsons bild av Karl XII, ”den gamla skolan”, framträdde en mer positiv bedömning. Denna, ”den nya skolan” företrädd av Harald Hjärne i Uppsala, och Arthur Stille i Lund, hävdade att kungens handlande vägledades av en väl genomtänkt politik och strategi, som skall ses i sammanhang med det samtida politiska skeendet i Europa.⁷³ I sin installationsföreläsning, då Hjärne, som förutom historiker var konservativ politiker och ideolog, tillträdde historieprofessuren i Uppsala 1889, framhöll han, att Sveriges mission var att utgöra ”Västerlandets utpost i öst”. I sitt verk *Karl XII. Omstörtningen i Östeuropa 1697–1703* (1902) ser han utifrån sitt europeiska perspektiv Karl XII som en framsynt vakthållare och försvarare av det västerländska kulturarvet mot österns barbari och despotism.⁷⁴ Vid samma tid gjorde Stille en genomgripande uppvärdering av Karl XII som strateg och fältherre. Karl XII-gestalten kom att få stor betydelse som nationell och konservativ symbol.⁷⁵

Den från Harald Hjärne och hans många efterföljande lärjungar utgående ”nya skolan”, som företrädde en nationell historietradition, där Ryssland ses som den historiske fienden, kom att dominera läroböckerna i historia fram till och med andra världskriget och kom förvisso att åt de närmast följande generationerna ge ytterligare näring åt den sekelgamla ryssfobin.

Förutom rösträttsfrågan präglades den politiska debatten under 1900-talets början fram till första världskriget av försvarskris, försvarsdebatt och upprustning

BENGT ÅHSBERG

av försvaret. I försvarsagitationen framhölls ånyo den ryska faran. Rysskräcken blev ett användbart propagandamedel för den försvarsvänliga och försvarsvivrande högern. En framträdande roll härvidlag spelade Sven Hedin. År 1912 utgav han broschyren *Ett varningsord*, som gick ut i ungefär 1 miljon exemplar och 1914 följdes av *Andra varningen*. Skriften tillkom under den uppsplitande debatten om flottans upprustning, sedan den av liberalen Karl Staaff ledda liberala regeringen beslutat uppskjuta byggandet av den s.k. F-båten, en ny större och förstärkt typ av pansarbåt.⁷⁶ I skriften påminner Hedin om ryssarnas härjningar längs Sveriges östkust 1719–1721 samt om de ryska övergreppen 1808–1809. Han pekar på hur Ryssland i två hundra år strävat efter att nå fram till världshaven. Efter misslyckandet i öster genom nederlaget i rysk-japanska kriget 1904–05 var målet nu att nå fram till Atlanten. Han ger sedan en drastisk och fantasifull skildring av en föregiven rysk erövring och ockupation av Östergötland och Stockholm.⁷⁷ Förutom att broschyren blev ett verkningsfullt medel i försvarsagitationen, kom den naturligtvis också att ytterligare underblåsa den traditionella fruktan för Ryssland.

Genom det randstatssystem, som skapats i öster genom första världskriget, då Finland och de baltiska staterna blev självständiga upplevdes inte hotet från den mäktige grannen i öster, nu i Sovjetunionens skepnad, lika påtagligt. Till detta bidrog även den allmänna fredsoptimism, som rådde efter kriget, möjligen också bolsjevikregimens uttalade fredsförsäkringar. I botten av den svenska folksjälen levde emellertid den nedärvda rysskräcken kvar, men nu i ny gestalt. Rysskräcken blev bolsjevikskräck eller kommunistkräck. Dessa stämningar utnyttjades av högern vid 1928 års andrakammarval, det s.k. kosackvalet, som föregicks av en våldsam antibolsjevikpropaganda, med drastiska inslag via affischer och flygblad ”Du som röstar på ’Arbetarepartiet’ röstar på beslagtagande av enskild egendom, du blir av med dina sparade slantar!” lyder texten på en valaffisch. Affischen visar också hur en bolsjevikkommissarie och hans hejdukar beslagtar djur och foder från den svenske småbrukaren, med familjen gråtande och värnlös som åsyna vittnen.⁷⁸

Den gamla rysskräcken tillsammans med hatet mot kommunismen hade också betydelse för Sveriges engagemang för Finland efter finska vinterkrigets utbrott, genom det ryska anfallet hösten 1939. Det ryska angreppet väckte bestörtning och en stark opinion kom till uttryck i slagordet ”Finlands sak är vår”. Vid detta tillfälle frångick Sverige den vid världskrigets början förklarade strikta neutraliteten och betecknade sig som icke krigförande. Den materiella hjälp som gavs i form av vapen och ammunition, ansåg man förenlig med denna princip. Många ville sträcka sig längre, särskilt inom intellektuella och borgerliga kretsar, och krävde att Sverige skulle stödja Finland genom att sätta in reguljära förband. Bakom engagemanget för Finland fanns en enighet, som gick över parti- och klassgränser och som yttrade sig i ideella insatser i form av Finlandshjälp och frivilligkårer.⁷⁹

Aversionen mot kommunismen, i vilken, som framgått, den sekelgamla fruk-

tan för Ryssland inrymdes, stod i symbios med den ovan beskrivna tyskvänligheten inom överklass och medelklass. Tysklands anfall mot Sovjetunionen sommaren 1941, i förening med Finlands "fortsättningskrig" kom att uppfattas som en gemensam alleuropeisk försvarsstrid och som ett värn mot en förhatlig kommunism, vilket opinionsmässigt kom att gynna de tyskvänliga stämningarna. Alf W Johansson hävdar också i en uppsats (1992) att för många rörde sig inte transiteringen av Engelbrektsdivisionen 1941 om en eftergift, som den alltid betraktats som, utan att det i stället för ledande grupper inom det politiska, militära och diplomatiska etablissemangen, handlade om "en positiv anpassningsåtgärd i ett nytt storpolitiskt läge i syfte att hjälpa Finland och förbättra relationerna till Tyskland".

Vad gäller de folkliga stämningarna i samband med transiteringen, har Leif Björkman studerat dessa i sin avhandling *Sverige inför operation Barbarossa: Svensk neutralitetspolitik 1940–1941* (1993). Han utgår från rapporter över resorna, som svenska kontrollofficerare, vilka följde med på varje transport, avlämnade. Rapporterna är entydiga. Det framgår av dem att de tyska soldaterna med några få undantag möttes av positiva reaktioner. "Den svenska befolkningen vare under hela transporten vänlig och förekommande. Överallt vinkade folk och önskade de tyska trupperna 'lycklig resa'. Då negativa förekom drucknade de i "välkomsthälsningar och ibland jubel".⁸⁰

Även inom kyrkan var kommunistkräcken i hög grad påtaglig. Det gällde kyrkan i sin helhet, således inte enbart de kyrkliga företrädare som öppet uttalade sina sympatier för nazismen. (Se nedan) Ärkebiskop Erling Eidem fick regelbundet brev från präster och lekmän som beklagade att han inte tog upp den större faran från kommunismen. Han ansåg kritiken berättigad. Han befarade att England och USA alltför nära anslutit sig till Sovjet och att man underskattade hotet från kommunismen. "Det är med största smärta jag åser hur engelsmän och amerikaner blundar för den dödligt hotande faran från bolsjevismen" framhåller han. Han menar också att den tyska ockupationen i Baltikum är att föredra framför "den ateistiska sovjetregimen". Och fortsätter han. "Mitt hjärta darrar vid tanken på det öde som skulle drabba de baltiska staterna om de återigen komme under rysk överhöghet".⁸¹

I likhet med vad som anförts om tyskorienteringen och antisemitismen handlar rysskräcken, och i dess förlängning kommunistkräcken, om trögrörliga attityder och föreställningar av lång varaktighet. Den omfattades också av stora kollektiv. Följaktligen rör det sig även här om en mentalitet. Den inneslöt i sig ett stort engagemang för Finland, vilket byggde på nedärvda sekelgamla historiska traditioner från den tid, då Finland var en del av Sverige och intresset riktat österut. Florén/Persson har framhållit sambandet mellan mentaliteter å ena sidan och hand-

BENGT ÅHSBERG

lingar och beteendemönster å den andra, vilket som visats tog sig uttryck i att rysskräcken användes som propagandamedel i försvarsdebatterna under 1900-talets första decennier. Det stora engagemanget för Finland under andra världskriget, i förening med fruktan för Ryssland, nu i kommunismens skepnad, var också, både vad gällde politiska ställningstaganden och handlingar inkluderande de omfattande frivilliga insatserna, ett uttryck för en opinion, vars mentala resonansbotten utgjordes av hundraåriga föreställningar om Finlands och Sveriges historiska gemenskap i det förgångna. Mot denna bakgrund ter det sig förklarligt och inte särskilt förvånande, att man framför allt inom överklass och medelklass upplevde kommunismen som ett större hot än nazismen. Denna uppfattning torde ha delats även av dem som tog avstånd från nazismen. Av två onda ting, nazismen och kommunismen, valdes det som man uppfattade som det minst onda, dvs. nazismen.

5

Av betydelse i sammanhanget är också synen på demokratin. Demokratins slutliga seger under 1900-talet genom parlamentarismens genombrott och införandet av den allmänna rösträtten innebar inte att demokratin var oomstridd. I den konservativa idédebatten under 1920- och 30-talen är de antidemokratiska stämningarna vanligt förekommande, mer eller mindre pregnant uttalade. Misstron mot den parlamentariska demokratin bidrog till att många med konservativa värderingar intog en välvillig och tolerant hållning till de totalitära regimerna i Italien och Tyskland. Särskilt intensiv är kritiken mot demokratin i högerpressen åren 1919–1921. Men även de följande åren påträffas hätska antidemokratiska tonfall. Så t.ex. kan man i *Nationell tidskrift* 1927 läsa följande: "... Ett livsvillkor för folken och staterna är att få detta ogräs – demokratin med dess falska och lögnaktiga sken, med dess fraser och munväder – utrotat. ..." Författare till artikeln är den tidigare DN – journalisten Alexis Kuylenstierna.⁸² En medveten från antidemokratisk agitation förekom också inom högerens ungdomsorganisation, Sveriges nationella ungdomsförbund (SNU). I artiklar i Det nya Sverige (DNS) ställde Jarl Hjalmarsson de antidemokratiska idéerna i relation till den konservativa ideologin. Han talar om att "konservatismen inte var något för dem som närde sig vid demokratins köttgrytor utan borde vara en reaktion mot vår tids demokratiska frossa". Det framhålls också att "konservatismen måste tjänstgöra som pådrivare, undan för undan mala sönder den demokratiska ideologin och ersätta den med sina egna positiva begrepp".⁸³ Jarl Hjalmarsson ville således avskaffa demokratin. I ett annat sammanhang pläderade han för ett korporativt statsskick, vilket enligt hans uppfattning i motsats till demokratin, där majoriteten bestämde, borgade för kvalitet och inflytande för "de ädla och kvalificerade".⁸⁴

Ett skarpt angrepp på demokratin gjordes också i valrörelsen 1928 av Sven Byström. I en broschyr besvarade han en fråga från SSU-ordföranden Richard Lindström, om hur SNU ställde sig till demokratins idé på följande något arroganta

sätt. Han förklarade sig förmoda att man därmed avsåg en styrelseform, ”där dugliga i allt jämställdes med odugliga, där den fäkunniga hopen hade fritt spelrum, där vitala samhällsintressen inte skyddades”. Han försäkrade också, ”att en sådan ordning inte gav SNU någon hänförelse, den må kallas demokratisk eller någonting annat”. SNU hade en annan målsättning.

Målet för oss, herr Lindström, är ett statsskick, där den dugliges röst väger tyngre än den mindre dugliges, där alltså fullgörandet av medborgerliga rättigheter och där makten i samhället till säkerställande av en besinningsfull utveckling, lika fördelas och avvägs mellan de statsorgan, vår historia anvisat såsom därtill lämpliga.

Uttalandet innebär således ett klart avståndstagande från demokratin grundprincip om den lika rösträtten. I broschyren pläderar han också för lika fördelning mellan traditionella statsorgan, varmed avsågs en utökad kungamakt.⁸⁵

En vanlig invändning mot demokratin var att den innebar massvälde, i DNS talas om ”en nödvändig återhämtning från massvälde”. I ett inlägg görs en skillnad mellan folkvälde och massvälde, där det senare sägs känneteckna demokratin. Temat behandlas sedan i flera artiklar. ”Vi vilja icke låta den råa massan förstöra samhället och kulturen. Vi vilja göra slut på demokratin i betydelse av massans välde”, heter det bl.a. Man framhåller också behovet av ”en ny helgjuten människotyp... som följer gamla aristokratiska traditioner, med förnäm inre överlägsenhet gentemot demokratin plebejiska kulturupplösande instinkter”. Demokratin betecknas som destruktiv, färglös, sanktionerar dumheten och undergräver moralen.⁸⁶

Även om det var bland förhållandevis få, som denna aggressiva kritik kom till uttryck, är det dock påfallande hur utbredd misstron var mot demokratin inom de konservativa leden, vilket också framgår av olika uttalanden av högerledaren Arvid Lindman. I en artikel 1920 om förhållandena i Sveriges offentliga liv, förklarar han att ”med demokratin ha demokratiens skötesynder börjat vinna insteg i vårt offentliga liv, hotande att försumpa och förgifta densamma”. Torstendahl tolkar Lindmans inställning så att denne accepterat ”folkstyre” som ”överideologi”, men att han såg demokratin endast som en av flera möjliga former. 1930 förklarar han att samtiden fått se demokratin avslöja sina nivellerande verkningar bl.a. i en undervisningsreform med försämringar ”i den falska jämlikhets namn, som anses kräva att alla skola ha det lika dåligt, när alla inte kunna få det lika bra”.

Å andra sidan framträder hos Arvid Lindman en ambivalens vad gäller synen på demokratin. Samtidigt som han framhäver demokratin brister avvisar han den inte. Han talar om att demokratin ställer stora krav på medborgarna och att det krävs mycket arbete i form av politisk fostran för att demokratin inte skall urarta. Han gör också en skillnad mellan god demokrati med vilket avses folkligt självstyre och dålig demokrati som är liktydigt med klasspolitik. Den förra utgår, menar han, från att rikets väl kommer i första hand, ”rikssynpunkten” måste således vara avgörande, medan klasspolitiken leder till majoritetsförtryck och maktfullkomlig-

BENGT ÅHSBERG

het och icke är förenlig med folkligt självstyre.. Lindman tar avstånd från nazismen, från diktatur och totalitarism, men utan att försvara demokratin. Han ser nazismen som en följd av "demokratins sjukdomssymptom", och menar att man måste förebygga att något liknande sker i Sverige. De kriser demokratin drabbats av måste för svenskt vidkommande lösas ... "på svenska vägar, med svenska medel", med utgångspunkt från folkfriheten med vilket avses individens frihet. Denna folkliga självstyrelse är, vilket Torstendahl fastslår, helt överensstämmande med traditionell konservativ åskådning. Kritiken av totalitarismen i nazismens skepnad utgick således inte från något försvar av demokratins principer, utan från föreställningen om individens frihet i konservativ tappning. Det til synes motsäggelsefulla i Lindmans ståndpunkter förklarar Torstendahl med att denne inte ville binda sig vid demokratin som överideologi, men att han accepterat en överideologi, "folkstyre", varav demokratin utgjorde en av flera möjliga former.⁸⁷

En ambivalent hållning till demokratin är ett genomgående drag inom högern under mellankrigstiden. Här följer ett par exempel från några officiella högeruttalanden: Erik Arrhén framhåller i polemik mot Jarl Hjalmarssons krav på demokratins avskaffande, vilket han betecknar som oralistiskt mot bakgrund av att demokratin redan hunnit skapa en tradition i Sverige, att man måste acceptera den, men diskutera dess brister och försöka eliminera dem. Ett accepterande innebär emellertid inte att demokratin skall uppfattas som en överlägsen statsform. Det betonas att demokratins innehåll inte ger den företräde framför andra statsformer. Att majoritetens vilja skall påtvingas minoriteten kan inte ses som någon moralisk lag. Samma kluvna hållning till demokratin kommer också till uttryck i en artikel av Ivar Andersson. "Vi tro inte att demokratien är en slutgiltig lösning av styrelseproblemet, men vi inse, att i närvarande stund finns ingen annan väg att gå" skriver han 1925 i Svensk tidskrift. Vidare framhålls att demokratin tagit bort de gamla auktoriteterna, utan att statsmaktens intressen har beaktats. Konservatismen måste därför verka för att dessa stärks genom att statsmakten ges fasthet och auktoritet inom demokratins ram.⁸⁸

Även inom kyrkan intog man en vacklande hållning till demokratin. För de kristna debattörerna var demokratins problem sammanflätad med den allmänna krisstämning, som i första världskrigets kölvatten präglade kultur och samhälle under mellankrigstiden, förstärkt i början av 1930-talet av den världsomfattande depressionen med deflation, arbetslöshet och politisk oro i många länder som följd. Ofta anknöt man till den tyske kulturfilosofen Oswald Spengler, som i sina böcker om västerlandets undergång beskrev den kulturella krisen. Ett annat referensverk var den holländske filosofens Huizingas verk *I morgondagens skugga*, (1936) där avkristningen angavs som en av orsakerna. De kyrkliga debattörerna angav som grundorsak samhällets sekularisering, som tog sig uttryck i individualism, materialism och modern teknik. Inte sällan beklagade man sig över den moderna livsstilen. Det handlade om det moderna nöjeslivet, om danspalatsen

och spritbruket, om osund film och litteratur. Allt detta sågs av kyrkan som kulturskymning, som förförde och avkristnade ungdomen.⁸⁹

Som ovan nämnts relaterades i den kyrkliga debatten demokratins problem till krisen i samhället. De debattörer som hade en negativ inställning till demokratin förknippade den med sekulariseringen. Särskilt tydligt framträder denna åsikt i den schartauanska *Göteborgs stiftstidning*. Samhällets avkristning ansågs där vara en följd av demokratiseringen. Man hade i de schartauanska kretsarna en låg värdering av demokratin. Den betecknades som ”politisk hästhandel, slagordens och lögnernas herravälde och som minoritetsförtryck”. Schartauanernas ideologiska grundval utgick från ett folkbegrepp, som tog sig uttryck i personlig kungamakt. Folk, land och kyrka sågs som en fast, ouplöslig enhet. Demokratin framstod som ett hot mot denna folkgemenskap, den skapade splittring och klassmotsättningar.⁹⁰

Utifrån dessa föreställningar låg det nära till hands att se positivt på nazismen i Tyskland. Både *Göteborgs stiftstidning* och *Svensk kyrkotidning* kom också att inta en nazistvänlig hållning. Debattörerna redovisade olika skäl för sin positiva syn på nazismen. Den sågs som ett värn mot kommunismen, som förknippades med ateism och gudlöshet, det fanns en överensstämmelse i avståndstagandet från demokratin, nazismen sågs som en moralisk maktfaktor och som främjare av en moralisk upprustning. Den betraktades som fosterländsk och nationalistisk, vilket i hög grad sammanföll med schartauanska ideal.

En annan riktning inom svenska kyrkan, *Sveriges Religiösa Reformförbund*, hade också sympatier för nazismen. Detta förbund ville ha en radikal förnyelse av kyrkan. Man ville rensa bort myterna ur förkunnelsen och hade inget emot att man tog bort Gamla testamentets böcker, de som man benämnde de ”judiska böckerna” eller att man åtminstone la mindre vikt vid dem. Man kände tydligen släktskap med den ”positiva kristendom” som nazisterna förespråkade och som kom till uttryck inom Deutsche Christen, en fraktion inom de tyska evangeliska kyrkorna som skapats på initiativ av nazistpartiet.⁹¹

Men även bland de kyrkliga företrädare, som tog avstånd från nazismen, framträdde kritiska röster mot demokratin. I en artikel i *Kristen Gemenskap* 1941 av biskop Arvid Runestam, framförs synpunkter, som torde vara representativa för förhållandevis många inom den svenska kyrkan. Han fastslår att demokratin inte gällde för hela folket utan endast för en viss grupp. Därför har den i vida kretsar uppfattats som klassgoism men även som skrymteri och fariseism. Han talar också om de föraktliga friheter, som finns i de demokratiska länderna.

- godtycke och rätt att leva ut, utan hämning, låga och simpla driftsimpulser
- rätt att armåga sig fram efter måttet av fysisk och psykisk och ekonomisk styrka
- mänskligt självsvald och enskild egoism eller klassgoism eller ostört njutningsliv
- friheten för alla möjliga skribenter och agitatorer och skrikhalsar att fritt få uttala sin oförgräpliga mening.⁹²

BENGT ÅHSBERG

Runestams avståndstagande från grundläggande demokratiska rättigheter som tryckfrihet och yttrandefrihet är anmärkningsvärt. Han talar i stället om ett annat frihetsbegrepp, en inskränkt frihet, som han kallar ”friheten för den objektiva makt som heter Sanningen”.

Många av dem som hade en positiv inställning till demokratin tillhörde *Broderskapsrörelsen*, som företrädde en socialism med kristna förtecken samt *Förbundet för Kristet samhällsliv*. Den senare organisationens idéprogram präglades av en långtgående radikalism i sociala och ekonomiska frågor. Frihet, demokrati och social rättvisa betraktades som kristna värden. Materiella orättvisor såg man som ett hinder för individens självförverkligande. Man företrädde också en pacifistisk linje. De kristna debattörer som försvarade demokratin stod emellertid inte främmande för demokratimotståndarnas kritiska synpunkter. Så framhöll t.ex. Natanael Beskow att den klassegoism och smutskastningskampanj, som präglade de demokratiska valen var en maktkamp mellan olika gruppintressen. Detta var, framhöll han, en förfelad demokrati, som i stället för att främja gemenskap förgiftade folksjälén. I stället betonar Beskow begrepp som demokratiskt sinne och medborgaranda. Demokratibegreppet var något mer än en politisk metod. Demokratin skulle utveckla individens personlighet. Detta kallar han demokratin etiska idé, som var ett kristet mål, vilket det demokratiska samhället hade bäst möjligheter att förverkliga. Att dana individernas karaktär var ett gemensamt mål för demokrati och kristendom. Samhället skulle vara ”en organisation för inbördes tjänst”, vilket var motsatsen till klass- och intressekamp.

De inom kyrkan som värnade om demokratin tog av naturliga skäl avstånd från nazismen. Dess normer och värderingar, trohet mot staten och ledaren, rasismen och den nationella chauvinismen gjorde den oförenlig med kristendomen, framhölls det. För att stå emot hotet från tyranni och diktatur måste därför demokratin ha en kristen förankring, då en demokrati enbart vilande på sekulariserad grund visat sig sårbar. Kristendom och demokrati måste bilda en gemensam front. Ett av de mest framträdande språkrören för denna uppfattning var rektorn för Brunnsviks folkhögskola filosofen och författaren Alf Ahlberg.

Bland demokratin försvarare fanns emellertid debattörer, som inte avvisade möjligheten av samexistens mellan kristendom och nazism. Till dessa hörde historikern och författaren Karl-Gustav Hildebrand, som under åren 1938–40 var redaktör för den kristna kulturtidskriften *Vår Lösen*. Han såg i nazismen en reaktion mot individualism och ansvarslöshet och pekade på ideal, som var gemensamma för nazism och kristendom, nämligen plikt känsla, moralisk resning och offervilighet för det allmännas bästa. Till skillnad mot kommunismen, som uteslöt och bekämpade kristendomen såg Hildebrand inget i nazismen som förhindrade en fri och oberoende kristen kyrka. Han ansåg däremot inte att kristendomen kunde inordnas i den nazistiska ideologin, men väl existera sida vid sida.⁹³

Vad gäller lundateologins förhållningssätt till demokratin betonade Anders

Nygren, en av dess främsta företrädare, att kristendomen inte fick brukas politiskt. Man gjorde boskillnad mellan religion och politik. Lundateologin hävdade den rena kristendomen. Kyrkans frihet fick inte förväxlas med de från upplysningsfilosofin och 1789 års idéer utgående demokratiska fri- och rättigheterna, det kyrkliga och politiska frihetsbegreppet fick inte blandas samman. Kyrkan hade, framhöll Nygren inte någon skyldighet att försvara demokratin. Något politiskt program kunde därför inte härledas ur det kristna kärleksbudskapet. Enligt lundateologin var kristendomen politiskt neutral. Man accepterade inte att kristendomen brukades i politiskt syfte. Kyrkan var oberoende av ett demokratiskt statsskick och kunde lika väl verka i en diktatur. Avståndstagandet från nazismen skedde därför inte på politisk grund, utan var enbart teologiskt motiverat. Man vände sig mot den kristendom, som företrädades av det naziinfluerade *Deutsche Christen*, vars teologi hade rasistiska och antisemitiska inslag. Nygrens kritik av den tyska kyrkopolitiken renderade honom ett fyrrårigt "Reise- und Redeverbot" i Tyskland. Lundateologins svala intresse för demokratin inklusive de demokratiska fri- och rättigheterna under 1930-talets krisår har skarpt kritiserats av bl.a. Herbert Tingsten. Dess företrädare beskyldes visserligen inte för nazistsympatier, men för att ha gjort gemensam sak med de totalitära regimerna i sin kritik av demokratin.⁹⁴ Beträffande lundateologins syn på nazismen framhåller Sverker Oredsson, att det endast var Ragnar Bring som intog en förstående hållning till nazismen. Både Anders Nygren och Gustav Aulén tog klart avstånd. Det gäller i synnerhet Gustav Aulén, som i sina predikningar i skarpa angrepp fördömde nazisternas brott och rättsliga övergrepp.⁹⁵

Av intresse i sammanhanget är också hur skolböckernas författare behandlar frågan om demokrati och diktatur. Herbert Tingsten pekar på att nästan alla skolböcker under mellankrigstiden fram till andra världskriget slut har en konservativ grundsyn och förmedlar konservativa budskap. Genomgående är också att de totalitära regimerna i Tyskland, Italien och Spanien behandlas med en viss välvilja och tolerans, till skillnad från kommunismen, som över lag ses som ett hot mot västerlandets frihet. Här följer några exempel. I *Lärobok i allmän historia för gymnasiet* av Jakobsson och Söderlind, den mest använda läroboken, talas om att i Italien infördes den fascistiska diktaturen, sedan landet efter fredslutet stått nära revolutionens brant och kommunistiska revolter förekommit på flera ställen. Som positivt noteras att Mussolini införde ordning i landet och förbättringar av olika slag. Inget sägs om fascismens brutalitet, inget om att oppositionen tystades med mord och terror. Än mindre försvaras demokratin som styrelseform framför de totalitära diktaturena.

På liknande sätt förhåller det sig vid beskrivningen av nationalsocialismen. Den är i princip sakligt korrekt, förutom attjudarnas inflytande överdrivs. Det framhålls, att nationalsocialismen är en ideologi grundad på rasen och blodet och strävar efter en ren arisk ras, samt att den särskilt vänder sig mot judarna, "som

BENGT ÅHSBERG

under efterkrigstiden hade fått stort inflytande inom det tyska samhälls- och kulturlivet, men under den nya regimen utsatts för svåra förföljelser”. Den återgivna framställningen är hämtad från 1941 års upplaga.⁹⁶ Trots att nazismens våldsdåd och grymheter var kända vid denna tidpunkt tas inte avstånd från den nazistiska diktaturen. Några uttalanden till förmån för demokratin förekommer inte. Det kan noteras i sammanhanget att den ene av författarna till läroboken, Gustav Jakobsson, den dominerande gestalten bland landets historielärare vid denna tidpunkt, var en stor tysklandsvän och känd för sin pronazistiska hållning. Han hade också varit sakkunnig i historieämnet i ecklesiastikdepartementet.⁹⁷ Hans politiska orientering har därvidlag tydligen inte ha utgjort något hinder.

Även motståndet mot demokrati och parlamentarism inom de konservativa leden kan ses i ett långsiktigt perspektiv. Alltsedan senare hälften av 1800-talet då krav på utökad demokrati ställdes i form av utvidgad rösträtt och parlamentariskt styre, bekämpades detta frenetiskt inom de konservativa leden. Vid den allmänna rösträttens genomförande 1919 och 1921 var också, som framgått, kritiken i högerpressen särskilt hätsk. Som också visats präglades 1930-talet av misstro mot demokratin och det parlamentariska systemet, mer eller mindre klart uttalat. Det handlar således om en politisk kultur, som omfattades av ett stort kollektiv, i princip större delen av det konservativa etablissemanget, inklusive en stor del av svenska kyrkans företrädare. Att man utifrån dessa premisser inte reagerade mot fascismens och nazismens antidemokratiska och totalitära inslag är därför inte särskilt överraskande.

6

Av betydelse för synen på Tyskland är också den hållning som statsmakten intog. Richardson pekar på den roll som neutralitetsdoktrinen därvidlag spelade. Den fasthet med vilken denna hävdades, dvs. en sträng och strikt neutralitet, var, menar han, en bidragande orsak till den jämförelsevis positiva hållning som statsmakten intog gentemot Tyskland. Han visar hur konsekvent representanter för regering och riksdag i olika sammanhang betonade denna stränga och strikta neutralitet med utgångspunkt från den officiella neutralitetsdoktrinen. Man ansåg att kriget var ett stormaktskrig gällande hegemonin i Europa och att Sverige måste hålla sig utanför denna konflikt. Detta framhölls i tal och proklamationer i olika sammanhang. ”Det kan inte bli tal om några protester eller domar. Det tillkommer inte mig att anklaga och mästra”, yttrade Per-Albin Hansson i ett tal i slutet av augusti strax före krigsutbrottet. I riksdagens remissdebatt i januari 1940 betonade han angelägenheten av att ovillkorligen iakttä ”fullständig neutralitet” samt att ”upprätthålla vänskapliga förbindelser med alla parter i stormaktskriget”. Man skulle inte orientera sig ”vare sig i det ena eller det andra väderstrecket”. Neutraliteten underströks särskilt kraftigt av försvarsministern Per Edvin Sköld. Han förklarade i ett tal i Örebro i mars 1941, att de utrikespolitiska omständigheterna är

sådana att de ”hindrar oss svenskar från att ha intresse av någondera av de krigförande ländernas seger”. Seger och nederlag leder till ökat hat och nya konflikter som i sin tur leder till nya krig. ”En uppgörelse utan någons underkastelse ligger därför i vårt intresse”. ”Ur ingen synpunkt är ett svenskt partitagande i kriget en fördel för oss”.

Det senare uttalandet tyder på att man inte heller såg några ideologiska inslag i kriget mellan Tyskland och västmakterna, dvs. en kamp mellan diktatur och demokrati, mellan en antidemokratisk våldsregim och ett samhällssystem byggt på demokratiska och humanitära ideal. Och även, vilket Richardson framhåller, om an var medveten om denna konflikt och upplevde den besvärande så talade man inte om den i några officiella sammanhang inför den svenska allmänheten. Särskilt utrikesminister Christian Günther gav uttryck för en sådan åsiktsneutralitet. Han framhöll att vi alla har... ”skuld till att det är som det är”... ”att krigsmentaliteten finns i alla länder”... och att hela Europa... ”håller på att slita sönder sig självt...”⁹⁸

Även om man således i tal och skrift hävdade denna strikta neutralitet upprätthölls den inte i realiteten. Transiteringen av militärpermittenter och krigsmaterial utefter Västkustbanan till Norge samt överförandet av en division tyska trupper från Norge till Finland över svenskt territorium sommaren 1941 i samband med Tysklands anfall på Sovjetunionen är kända exempel på detta.

När det gällde Finland gjorde man dessutom, som framgått, under trycket av en kraftig inhemsk opinion, avsteg från neutralitetsdoktrinen och förklarade sig som icke-krigförande. Det sovjetiska anfallet på Finland uppfattades nämligen inte som en del av stormaktskonflikten, utan sågs som ett brutalt övergrepp mot ett litet fredligt land. ”Den nordiska samhörigheten beröres djupt av att det är ett Nordens folk som våldföres och som hotas med att tvingas ut ur den nordiska gemenskap, som det valt som sitt större livsrum”, heter det i ett anförande av Per-Albin Hansson i riksdagens remissdebatt i januari 1940. Regeringen ansåg det också förenligt med principen ”icke-krigförande” att lämna materiell hjälp och stora partier vapen och ammunition och även flygplan skickades till Finland. En frivilligrörelse organiserades också och över 12000 svenskar anmälde sig som frivilliga. Det svenska engagemanget för Finland var stort, man upplevde vinterkriget som sitt eget, och under parollen ”Finlands sak är vår” manifesterades en enastående offervilja.

Olikheten är slående vid en jämförelse med statsministerns uttalande vid det tyska angreppet på Danmark och Norge, då han uttrycker sig mera försiktigt. Tyskland nämns då ej ens med namn. ett senare yttrande, vid den urtima riksdagen i augusti 1940, kommer samma försiktighet till uttryck. Han tog då upp och försvarade ”vissa transporter genom vårt land”, men nämnde varken Norge eller Tyskland vid namn. Han framhöll ånyo Sveriges önskan att ”stå i vänskaplig förbindelse till alla sidor”.

Skillnaden i inställning grundade sig på uppfattningen att medan det sovjetiska

BENGT ÅHSBERG

anfallet på Finland sågs som en lokal aktion och som en enskild stormakts brutal överfall på en litet folk, såg man ockupationen av Danmark och Norge som en del av stormaktskonflikten mellan England och Tyskland, till vilken man intog en strikt neutralitet.

Som en följd av denna uppfattning, dvs. att det rörde sig om en stormaktskonflikt och inte en ideologisk strid, utpekades inte Tyskland som vållande till kriget. Detta kom också till uttryck i artiklar i *Arbetet* av chefredaktören Allan Vougt, senare försvarsminister. Beträffande skuldfrågan framhöll han vid krigets början, att världen en gång kommer att döma om Chamberlain verkligen har rätt då han ger Hitler skulden för kriget. I juli 1941 förklarade han, att meningarna var delade beträffande Hitlers påstående att han påtvingats kriget.⁹⁹

Bo Stråth har i *Folkhemmet mot Europa* visat hur neutralitetsbegreppet ända sedan Karl XIV Johans tid använts, och hur innehållet och tolkningen av begreppet har växlat med hänsyn till de rådande maktförhållandena. Tolkningen har med andra ord präglats av pragmatism. Det har gällt att till varje pris hålla Sverige utanför väpnade konflikter. Ett undantag gjordes som framgick i samband med finska vinterkriget 1939–1940. Stråth pekar också på att det inte funnits någon enhetlig och allmänt omfattad tolkning av innebörden i begreppet. Så betonades t.ex. av högern, som under första världskriget intagit en tyskvänlig hållning och var emot en svensk anslutning till Nationernas förbund, i samband med NF-debatten efter krigets slut, en strikt neutralitet i traditionell folkrättslig mening, grundad på ett starkt försvar. Den socialdemokratiska linjen å andra sidan, som bar Hjalmar Brantings signum, syftade till nationell trygghet inom en kollektiv säkerhet inom Nationernas förbund, vilket i flera avseende innebar avsteg från den traditionella folkrättsliga neutralitetspolitiken. Stråth pekar sedan på hur efter andra världskrigets slut och under det kalla kriget, socialdemokraterna i stället för högern hävdade en ovillkorlig strikt svensk neutralitetspolitik, men knuten till FN:s internationella rättsordning.¹⁰⁰

Under en lång tidsperiod har således neutralitetsdoktrinen tillämpats i svensk utrikespolitik. Även om den vid enstaka tillfällen ifrågasatts av smärre opinioner och undantag gjorts, har den haft ett grundmurat folkligt stöd. Statsmaktens starka betoning av en strikt neutralitet vid olika tillfällen under kriget kunde således förankras i en politisk kultur av lång varaktighet. Denna uttalade strikta neutralitet tog sig som framgick till uttryck i att man inte tog ställning i krigets ideologiska inslag, dvs. mellan diktatur och demokrati. Det kunde då knappast ha uppfattats som inopportunt eller kontroversiellt att vara tyskvänlig och uttrycka sympatier för Nazi-Tyskland. Att så var fallet framgår av att även organiserade nazister på det lokala planet bekläddes med kommunala uppdrag, de innehade förtroendeposter och var socialt accepterade i samhället.¹⁰¹

7

Syftet med denna studie har som framgått av inledningen varit att utifrån mentalitetshistoriska begrepp med utgångspunkt från diskurser om den svenska långvariga tyskorienteringen, antisemitismen, rysskräcken och i dess förlängning kommunistkräcken, synen på demokratin samt neutralitetsdoktrinen, försöka synliggöra existerande mentaliteter och attityder under 1930-talet och på så sätt söka förklaringar till varför man inom överklass och medelklass i så relativt stor utsträckning hade en välvillig inställning till Nazi-Tyskland och den nazistiska nyordningen.

Inom samtliga diskurser handlade det, som visats, om långvariga förlopp, det rörde sig om stora kollektiv, om trögörliga attityder och föreställningar, som sträckte sig över ideologier och partigränser. Sammantaget spelade dessa en viktig roll, även om mycket tyder på att fruktan för kommunismen hade störst betydelse. De bidrog till formandet av den politiska kulturen och kom att fungera som en resonansbotten för idéer, åsikter och politiska ställningstaganden.

För att förstå ett historiskt skede, dess händelser och ställningstaganden, måste man sätta sig in i den aktuella tidens värderingar. Det handlar om att, som Göran B. Nilsson har uttryckt det, skriva historia framlänges. Förhållandet till Tyskland under 30-talet och under kriget, måste följaktligen skärskådas utifrån 1930-talets mentaliteter, attityder och politiska kultur, vars art, omfattning och utsträckning i tiden här har redovisats. Det är mot denna bakgrund, som statsmaktens agerande samt inställningen hos myndigheter och institutioner bör ses. Det gäller inte minst den uttalade uppfattningen att kriget i första hand var en konflikt mellan stormakterna och i mindre grad en ideologisk kraftmätning mellan demokrati och diktatur. Denna inställning hade stöd av en stor och representativ opinion, med stark förankring inom ämbetsmannavärlden och inom krigsmakten.¹⁰² Att så relativt många inom framförallt överklass och medelklass, uttryckte sympatier för nazismen torde därför av samtiden inte uppfattats som särskilt anmärkningsvärt. Man behövde förmodligen inte ens vara nazianstucken, men som tysklandsvän i största allmänhet och av fruktan för kommunismen, kunde man ändå hoppas på tysk seger i kriget.

Det har i olika sammanhang framhållits att de idéer, föreställningar och ideal man tillägnat sig i ungdomsåren, under gymnasietiden och under åren vid universitet och högskolor, kommit att bli bestående och vägledande för framtiden. Många i 1930-talsgenerationen med konservativ och borgerlig bakgrund hade en samhällssyn med förankring i vad an senare har kallat 1914 års idéer, vars kännetecken, förutom tyskvänlighet, var ovilja mot vad man betecknade som radikalism i största allmänhet, inbegripet demokrati och parlamentarism. Främst rörde det sig emellertid om en reaktion mot socialismen och arbetarrörelsen, men det fanns också antisemitiska inslag, som tog sig uttryck i att man vände sig mot internationalism och kapitalism, som förknippades med ett judiskt inflytande. En sådan

BENGT ÅHSBERG

jordmån gav god näring åt de nazistiska idéerna. Samma konservativa krafter, som under första världskriget tagit ställning för Tyskland, kom således under 1930-talet att ta sig uttryck i tysksympatier, mer eller mindre välvilligt inställda till nazismen.

Som inledningsvis betonats betyder inte att försöka att förklara och förstå ett historiskt skeende, i det här fallet tyskvänligheten och sympatierna för den nazistiska nyordningen inom överklass och medelklass, att man tolererar och accepterar. Förvisso inte. Även om det, som här visats, finns förklarande faktorer, upphör man ändå inte att förvånas över att förvillelsen var så stor. Det fanns ju många inom de etablerade kulturella kretsarna, akademiker, författare journalister m.fl., som var antinazister och som varnade för den nazistiska smittan. Man ansluter sig gärna till vad Johannes Lindblom, nybliven rektor vid Lunds universitet, ger uttryck för i sitt första tal till studenterna den 4 oktober 1945. ”Det som mest förvånat mig under dessa år av oerhörda överraskningar” är, säger han, ”att så många kloka och kunskapsrika människor lät så grundligt lura sig och inte redan i början förstod vad som skulle bli av de förment nyordnade lärorerna. ... ”Där var en brist på en kritisk förmåga som är hjälpsväckande hos intellektuella människor med vetande och kringsyn”... Han talar också om ”de intellektuellas förräderi” och ”svik”, som han ansåg ”förödmjukande” för akademikerna.¹⁰³ Dessa ord var riktade till den akademiska världen, men de torde ha giltighet för alla inom överklass och medelklass, som hade en pronazistisk inställning.

Noter

- 1 Benämningen pronazism används av Sverker Oredsson som beteckning för dem som utan att vara anslutna till något nazistiskt parti, uttryckte sympatier för Nazi-Tyskland. Se *Lunds universitet under andra världskriget*. Lund 1996. s. 9 f.
- 2 Gunnar Richardson, *Beundran och fruktan*. Stockholm 1996. s. 188.
- 3 Göran B Nilsson, ”Historia som humaniora” i *Historisk tidskrift* 1989/1 s. 2 ff.
- 4 Anders Florén och Mats Persson, ”Mentalitetshistoria och mentalitetsbegreppet” i *Lychnos* 1985 s. 189 ff. Om mentalitetshistoria. Se även Arne Jarrick ”Mentalitetshistoria – parismode eller seriös forskning?” i *Från vida fält*. Festskrift till Rolf Adamson 25.10.1987. Stockholm 1987 s. 91–109.
- 5 Rune Hagen, ”Historien om mentaliteterna” i *Häftan för kritiska studier* no 1984/1 s. 6.
- 6 Rune Johansson, ”Ständig förändring eller orörlig historia” i *In med historien* Lund 1997 s. 27.
- 7 Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen*. Stockholm 1995. s. 251 ff.
- 8 Göran Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück*. Lund 1992. s. 225.
- 9 Ingun Montgomery, ”Den svenska linjen är den kristna linjen. Kyrkan i Sverige under kriget” i *Kirken, krisen og krigen*. Bergen 1982 s. 354.

- 10 Jan-Olof Sundell, *Tysk påverkan på svensk civilrättsdoktrin 1870–1914*. Lund 1987. s. 22 ff, 32 och 329.
- 11 Bengt Åhsberg, *Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet 1919–1931*. Lund 1995. s. 126 ff; 127.
- 12 Torsten Gihl, *Den svenska utrikespolitikens historia. 4:1914–1919*. Stockholm 1951. S. 95 ff.
- 13 Herbert Tingsten, *Gud och fosterlandet: studier i hundra års skolpropaganda*. Stockholm 1969 s. 186 ff.
- 14 Gihl s. 93 ff.
- 15 Herbert Tingsten, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling 1*. Stockholm 1967 s. 131.
- 16 Herbert Tingsten, *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen*. Stockholm 1944 s. 9 ff och 27 ff.
- 17 Åhsberg s. 133.
- 18 Sture Bolin i *Svensk Uppslagsbok* vol 28 s. 496.
- 19 Åhsberg s. 109 ff.
- 20 Richardson s. 222 ff.
- 21 Hans Lindberg, *Svensk flyktningpolitik under internationellt tryck 1936–1941*. Stockholm 1973 s. 24.
- 22 Lindberg s. 58.
- 23 Lindberg s. 39 ff och 204 ff.
- 24 Lindberg s. 144 ff.
- 25 Lindberg s. 293.
- 26 Maria-Pia Boëthius, *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*. Stockholm 1991 s. 73 ff; Ingvar Svanberg & Mattias Tydén *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945*. Stockholm 1997 s. 35 ff.
- 27 Lindberg s. 37 ff.
- 28 Mattias Tydén *Svesk antisemitism 1880–1930*. Uppsala 1986 s. 22 ff.
- 29 Tydén s. 11 ff.
- 30 Åhsberg s. 109.
- 31 Lena Berggren, "Ras och religion" i *Historisk tidskrift* 1996:1 s. 111.
- 32 Tydén s 16. ff.
- 33 Stephen Fruitman, "Inledning: Temanummer antisemitism" i *Historisk tidskrift* 1996:1 s. 4.
- 34 T.W. Adorno m.fl. *The authoritarian personality*. New York 1950 s. 384 ff, Tydén s. 17 ff.
- 35 Hugo Valentin, *Judarna i Sverige*. Stockholm 1964 s. 14.
- 36 Tydén s 19; Valentin s. 107.
- 37 Tingsten (1969) s. 269 ff..
- 38 Tydén s. 20, 21.
- 39 Nils Elvander, "Från liberal skandinavism till konservativ nationalism i Sverige", i *Scandia* 1961 s. 366 ff.
- 40 Tydén s. 25.
- 41 Tydén s. 25 ff.
- 42 Tydén s. 38 ff.

BENGT ÅHSBERG

- 43 Tydén s. 45 ff.
- 44 Lena Berggren, ”Antisemitismen i Sverige 1918–1945 – ett avhandlingsprojekt”, i *Från moderna helgonkulturer till självmord. Föredrag från idé- och vetenskapshistorisk konferens 1995*. Stockholm 1995 s. 112.
- 45 Åke Holmberg, *Världen bortom västerlandet II. Den svenska omvärldsbilden under mellankrigstiden*. Göteborg 1994 s. 77 ff.
- 46 Tydén s. 21 ff.
- 47 Tingsten (1969) s. 259.
- 48 Tydén s. 48.
- 49 Rolf Torstendahl, *Mellan nykonservatism och liberalism*. Uppsala 1969 s. 149 ff.
- 50 Tydén s. 48 ff.
- 51 Lindberg s. 37.
- 52 Tydén s. 50.
- 53 Torstendahl s. 145 ff.
- 54 Åhsberg s. 115.
55. Torstendahl s. 145 ff.
- 56 Lars M. Andersson ”Bilden av juden i svensk skämtpress” i *Historisk tidskrift* 1:1996 s. 34, Tydén s. 35.
- 57 Andersson s. 35 ff.
- 58 Andersson s. 42 ff.
- 59 Sture Nilsson, *Rysskräcken i Sverige. Fördomar och verklighet*. Örebro 1990 s. 58.
- 60 Nilsson s. 8.
- 61 Nilsson s. 90 ff.
- 62 Nilsson s. 103 ff.
- 63 Åhsberg s. 15.
- 64 Sten Carlsson, *Sveriges historia. II Tiden efter 1718*. Stockholm 196.1 s. 383 ff; Hillerdal-Starfelt, *Akademiska Föreningen i Lund 1830–1953*. Lund 1953. s. 53 ff; Nilsson s. 119.
- 65 Nilsson s. 112 ff.
- 66 Aleksander Kan, *Sverige och Ryssland – ett 1200-årigt förhållande*. Stockholm 196 s. 110.
- 67 Kan s. 112.
- 68 Carlsson s. 396 ff; Norborg s. 248.
- 69 Norborg s. 252.
- 70 Carlsson s. 576 ff; Norborg s. 252 ff; Kan s. 116.
- 71 Carlsson s. 577.
- 72 Norborg s. 253.
- 73 Jerker Rosén *Svensk historia I. Tiden före 1718*. Stockholm 1969 s. 537.
- 74 Sverker Oredsson ”Stormaktsdrömmar och stridsiver. Ett tema i svensk opinionsbildning och politik 1910–1942” i *Scandia* 1993:2 s. 257.
- 75 Rosén s. 538.
- 76 Carlsson s. 619; Kahn s. 119.
- 77 Nilsson s. 155.
- 78 Nilsson s. 188 ff.
- 79 Nilsson s. 190; Carlsson s. 694.

PRONAZISMEN I SVERIGE UNDER 1930-TALET

- 80 Leif Björkman *Sverige inför operation Barbarossa: svensk neutralitetspolitik 1940–1941*. Stockholm 1971 s. 448; Richardson s. 206 ff.
- 81 Steven Koblik ”Om vi teg skulle stenarna ropa”. *Sverige och judeproblemet 1933–1945*. Stockholm 1987 s. 94 ff.
- 82 Torstendahl s. 95 ff.
- 83 Torstendahl s. 99 ff.
- 84 Torstendahl s. 89 ff.
- 85 Torstendahl s. 100.
- 86 Torstendahl s. 109 ff.
- 87 Torstendahl s. 96 ff.
- 88 Torstendahl s. 102 ff.
- 89 Lars Gunnarsson *Kyrkan, nazismen och demokratin. Åsiktsbildning kring svensk kyrklighet 1919–1945*. Stockholm 1995 s. 75 ff.
- 90 Gunnarsson s. 86 ff.
- 91 Sverker Oredsson, ”Svenska teologer under nazitiden” i *Svensk teologisk Kvartalskrift* Årg 73 (1997) s. 170 och 176).
- 92 Richardson s. 215.
- 93 Gunnarsson s. 85 ff.
- 94 Gunnarsson s. 234 ff.
- 95 Oredsson (1997) s. 173.
- 96 Tingsten (1969) s. 189 ff.
- 97 Oredsson (1993) s. 217.
- 98 Richardson s. 192 ff. Carlsson s. 694 ff.
- 99 Richardson s. 192 ff.
- 100 Bo Stråth, *Folkhemmet mot Europa. Ett historiskt perspektiv på 90-talet*. Stockholm 1993 s. 189 ff.
- 101 Fredrik Karlsson, *Nationalsocialism ur ett lokalt perspektiv*. C-uppsats i historia ventilerad 7/1 1997 vid Institutionen för Humaniora vid Högskolan i Karlskrona/Ronneby.
- 102 Norborg s. 270.
- 103 Oredsson (1997) s. 176 .